

Konrad Rzemieniecki
Wrocław

Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku

Wielkość i struktura gospodarstwa chłopskiego w epoce feudalnej nie były niezmienne. Na oba wymienione elementy wpływał status ekonomiczno-społeczny oraz wiek głowy gospodarstwa, będący wyznacznikiem miejsca gospodarstwa w jego cyklu rozwojowym (trwającym od objęcia gospodarstwa aż do śmierci gospodarza). W systemie feudalnym pozycja ekonomiczno-społeczna (kmięć, półkmięć czy zagrodnik) była związana z obciążeniami na rzecz dworu. W wypadku Rzeczypospolitej szlacheckiej były to najczęściej obciążenia pańszczyźniane, których wymiar powodował, że gospodarstwa kmięce, półkmięce oraz niekiedy zagrodnicze, aby je wypełnić, były zmuszone zatrudnić dodatkową siłę roboczą. Wpływ wieku gospodarza na strukturę i wielkość gospodarstwa przejawiał się w związanej z nim obecności w gospodarstwie jego dzieci, którymi, gdy ich wiek na to pozwalał, można było zastępować najemną siłę roboczą, oraz w obecności starych rodziców, rodzeństwa, dorosłych dzieci z rodzinami i, dość rzadko, innych krewnych¹.

Tematem niniejszej pracy jest rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku. Podstawowym celem będzie ustalenie wielkości i struktury zaludnienia gospodarstwa chłopskiego w zależności od pozycji społeczno-ekonomicznej gospodarza oraz od charakteru wsi, w której mieszkał (królewska, duchowna, szlachecka). Nie mniej istotne będzie prześledzenie zmian w strukturze gospodarstwa, związanych z wiekiem gospodarza, jego dzieci i krewnych — dorastanie oraz opuszczanie gospodarstwa przez dzieci i rodzeństwo gospodarza, a także wymieranie krewnych starszego pokolenia.

¹ Zob. w tej kwestii między innymi: Witold Kula, *Dwór a rodzina chłopska*, [w:] tenże, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983², s. 233–246; Marek Górny, *Rodzina chłopska i jej gospodarstwo w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] tenże, *Mieszkańcy parafii pępowskiej w 1777 roku. Analiza księgi „status animarum”*, Wrocław 1994, s. 111–119.

Podstawą źródłową analizy są spisy ludności dziewięciu rzymskokatolickich parafii w województwie sieradzkim, sporządzone przez miejscowych duchownych w latach 1790–1792 na polecenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego². Z ziemi wieluńskiej wykrzystano spisy mieszkańców parafii Ruda (1791)³, Trzcinica (1792)⁴ i Wąsosz (1790)⁵, z powiatu ostrzeszowskiego spisy z parafii Kobyla Góra (1791)⁶, Myjomice (1791)⁷, Kierzno (1791)⁸, Ostrzeszów (1790)⁹, Przedborów (1792)¹⁰ i Wyszaków (1792)¹¹. W wypadku parafii miejsko-wiejskich pominięto miasta i miasteczka.

Autorami spisów byli Paweł Kędzierski altarzysta i kapelan ostrzeszowski, Stanisław Górski pleban kobylogórski, Antoni Gałęski pleban rudzki i kanonik

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego, sygn. 1–4.

³ Parafia rudzka liczyła 1676 mieszkańców i składała się z 9 wsi — Rudy (248), Urbanic (79), Małyszyna (50), Masłowic (236), Kraszkowic (261), Rychłowic (77), Starzenic (383), Kamionki (120) i Olewisza (220). Centrum parafii, wieś Ruda, leży około 4 km na południowy wschód od Wielunia.

⁴ Parafia trzcinińska liczyła 1776 parafian i składała się z 13 wsi. Poza leżącą około 15 km na południe od Kępna Trzcini (397) do parafii należały również: Kuźnica (109), Janówka (156), Pomiany (97), Wodziczna (194), pustkowie Dzierżążnik (25), Pietrówka (131), Siemionka i Łazy (23), pustkowie Pawłówka (44), Laski (373), Nowa Wieś Laskowska (52), Smardze Laskowskie (175).

⁵ Parafia wąsoska liczyła 1002 parafian, a jej centrum, królewska wieś Wąsosz (353), leży około 35 km na południowy wschód od Wielunia. Oprócz Wąsosza w skład parafii wchodziły jeszcze wsie: Zawady (51), Popów (274) oraz Więcki (324). Poza wsią Zawady pozostałe wsie składały się z licznych przysiółków, nazywanych w źródle pustkowiami. W skład Wąsosza wchodziły: Łyki (33), Wroże (13), Koty (21), Kule (40) i Kamienie (10), w skład Popowa — Brzózka (13), Grygle (14), Szczere (9) i Mele (12), a w skład Więcek — Smolarze (19), Lelita (20), Antonie (34) i Płaczki (35).

⁶ Parafia kobylogórska liczyła 1185 parafian i składała się z niewielkiego miasteczka Kobyla Góra (137), leżącego 10 km na południowy zachód od Ostrzeszowa, oraz z sześciu wsi — Mostkowa (186), Myślniewa (292), Kuźnicy Myślniewskiej (91), Szklarki Myślniewskiej (97), Bierzowa (116) i Ligoty (256).

⁷ Parafia myjomicka to leżąca około 6 km na północ od Kępna wieś Myjomice z 433 mieszkańcami.

⁸ Parafia kierznieńska to jedna wieś z 321 parafianami. Kierzno leży około 10 km na północ od Kępna. Od zachodu graniczy z Myjomieciami, a od wschodu z Jutrkowem z parafii wyszanowskiej.

⁹ Parafia ostrzeszowska liczyła 3045 parafian i składała się z 9 miejscowości: miasta Ostrzeszowa (1025), miasteczka Borka (75) i siedmiu wsi — Siedlikowa (546), Zajączkowych (122), Niedźwiedzia (84), Szklarek (172), Śledzianowa (268), Rojowa (399) i Olszyny (354). Przy wszystkich wsiach istniały liczne przysiółki, nie wymienione w spisie z nazwy.

¹⁰ Parafia przedborowska liczyła zaledwie 377 osób w jednej wsi, leżącej około 10 km na północny wschód od Ostrzeszowa.

¹¹ Parafia wyszanowska liczyła 1477 parafian i składała się ze wsi Wyszaków (269), leżącej około 9 km na północ od Wieruszowa, oraz z ośmiu innych wsi z przysiółkami — Lubczyzny (221), Jurkowa (177), Torzeńca (338), Plugawic i Skardzewa (286), Toni (32), Brzezin i Mieleśzówki (164).

wieluński, Walenty Gołembowski pleban wyszanowski, Aleksy Ryczerski komendant trzciniński, Józef Rakowiecki pleban przedborowski i Kasper Głowieńkowski pleban myjomski (wykonał też spis parafii kierceńskiej).

Sporządzający spisy zapisywali imię, nazwisko i wiek głowy rodziny oraz jej status społeczno-ekonomiczny, imiona i wiek członków rodziny, a także stopień ich pokrewieństwa z głową rodziny (żona, córka, syn, matka, ojciec, siostra, brat). Poza tym odnotowywano informacje o przebywających w gospodarstwie: służbie i komornikach, najczęściej wymieniając ich tylko z imienia¹².

Analizowane spisy nie są wolne od charakterystycznej wówczas tendencji do skupienia wieku na cyfrach 0 i 1, co wynikało z ograniczenia się jedynie do deklaracji parafian, bez późniejszego sprawdzenia w księgach metrykalnych. Co ósmy mieszkaniec badanych parafii określił swój wiek liczbą zakończoną cyfrą 1, a liczbą zakończoną zerem co trzeci (tabela 1)¹³. W niemal każdej parafii równie często jak wiek zakończony jedyneką deklarowano wiek zakończony cyfrą 6. Skupienie wieku na jedynce dotyczyło w równej mierze mężczyzn, jak i kobiet.

Struktura ludności według płci i wieku

Skupienie wieku parafian na cyfrach zero i jeden nie było jedyną usterką charakteryzującą spisy ludności tego okresu. Równie charakterystyczna była nadmierna liczebność starców, niepełne ujęcie dzieci, a zwłaszcza niemowląt, oraz specyficzna deformacja struktury wieku i płci¹⁴.

W tabeli 2 przedstawiono odsetek najstarszych mieszkańców (powyżej 65. roku życia) w spisach badanych parafii. W zależności od parafii ich odsetek wynosił od 0,8 w parafii wąsoskiej do 5,7 w parafii ostrzeszowskiej. W obu wypadkach uzyskane wartości nie mogą zostać uznane za poprawne. Z pozostałych parafii ujętych w tabeli 2 jeszcze tylko w wypadku parafii Kobyla Góra odsetek starców należy uznać za zawyżony¹⁵. W rzeczywistości procent najstarszych mieszkańców parafii, ze względu na ich niewielką zbiorowość, jest nieznacznie zawyżony przez fakt nieumieszczenia w spisie niemowląt.

¹² Informację o wieku pominięto u 10 na 9808 osób w spisach (w tym pleban i dwóch protestantów). W parafii Ruda, ze względu na zszycie kart, nie można odczytać wieku części parafian.

¹³ Analiza została oparta na osobach powyżej 20. roku życia.

¹⁴ Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 130.

¹⁵ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [14], s. 131 n., za poprawne uznała spisy, w których odsetek ludzi powyżej 65. roku życia był niższy niż 3. Natomiast Cezary Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 48 — 3,4%. W zależności od przyjętych kryteriów odsetek starców w parafiach Przedborów (3,2), Trzciniice (3,3), Wyszaków (3,4) należałoby uznać za zawyżony (I. Gieysztorowa) lub za poprawny (C. Kukło).

Tabela 1. Skupienie wieku ludności (powyżej 20 lat) w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 (w %)

Wiek zakończony cyfrą x	Parafia															
	Kobyła Góra		Kierzno		Myjomice		Ostrzeszów		Przedborów		Trzcinica		Wąsosz		Wyszanów	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
1	3,9	5,3	48,8	43,5	43,4	38,4	18,0	13,0	18,2	21,2	1,0	1,7	10,5	16,3	10,6	6,4
2	7,5	5,7	7,5	8,2	6,6	4,4	4,3	5,6	3,4	4,8	3,3	9,0	13,9	13,6	9,4	10,9
3	7,9	6,9	5,0	2,4	5,6	4,4	7,9	6,1	2,3	5,8	2,4	0,7	1,9	5,8	10,6	11,1
4	7,0	6,9	3,7	5,9	3,8	9,9	8,6	6,7	4,5	11,5	6,4	10,0	15,5	8,9	4,1	3,9
5	7,4	6,1	8,8	4,7	8,5	1,1	5,9	9,4	15,9	6,7	5,0	5,4	7,8	5,0	4,1	4,5
6	12,3	11,1	7,5	16,5	11,3	3,3	13,6	13,9	10,3	9,6	20,9	17,6	15,9	13,2	11,5	8,9
7	4,4	4,1	6,2	3,5	5,7	4,4	3,6	3,4	10,3	5,8	1,7	1,2	3,9	5,4	14,5	10,0
8	6,6	7,3	2,5	–	5,7	4,4	6,8	4,9	4,5	3,8	6,4	8,8	15,9	9,7	7,1	13,9
9	2,2	4,9	5,0	5,9	0,9	6,6	3,6	7,1	4,5	4,8	2,1	1,0	6,6	5,0	6,5	7,8
0	40,8	41,7	5,0	9,4	8,5	23,1	27,7	29,9	26,1	26,0	50,8	44,6	8,1	17,1	21,6	22,6
l. b.	228	245	80	85	106	91	444	445	88	104	421	410	258	258	339	359

Źródło: AGAD, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego, sygn. 1–4 (wszystkie dalsze tabele zostały przygotowane na podstawie tego źródła).

Tabela 2. Struktura wieku i płci ludności w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 (w %)

Przedział wieku	Parafia															
	Kobyła Góra		Kierzno		Myjomyce		Ostrzeszów		Przedborów		Trzcinica		Wąsosz		Wyszanów	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3	0,8	-	-	-
1	-	-	1,9	5,6	6,3	2,6	6,7	7,0	1,7	2,5	3,4	3,8	1,2	2,5	2,5	2,9
0-4	14,0	12,6	11,9	13,7	17,3	12,2	16,1	19,0	10,7	12,1	15,4	14,0	12,2	17,1	17,5	16,1
5-14	33,3	26,9	27,1	26,1	25,3	29,1	24,6	23,6	29,2	26,6	25,2	26,0	21,6	21,3	26,2	24,4
0-14	47,3	39,5	39,0	39,8	42,6	41,3	40,7	42,6	39,9	38,7	40,6	40,0	33,8	38,4	43,7	40,5
15-24	15,1	17,6	15,1	13,7	20,3	16,3	17,2	17,9	12,9	14,6	15,9	19,0	21,0	20,5	15,5	15,5
25-34	13,1	18,5	22,6	23,0	16,0	22,5	16,0	17,0	15,2	19,1	14,7	16,5	19,5	16,7	13,2	18,3
35-44	11,1	11,4	8,9	9,8	10,5	8,2	10,8	7,6	12,9	15,1	13,1	11,1	10,5	9,5	12,1	10,9
45-54	6,9	5,6	6,9	5,0	6,3	7,1	4,5	4,8	12,4	8,0	6,6	7,1	10,7	10,1	8,8	7,0
55-64	2,5	2,8	5,0	6,2	1,7	3,6	4,8	4,7	2,2	2,5	5,4	3,3	3,3	4,4	3,2	4,5
65+	4,0	4,6	2,5	2,5	2,5	1,0	6,0	5,4	4,5	2,0	3,7	3,0	1,2	0,4	3,5	3,3
I. b.	550	499	159	161	237	196	939	1006	178	199	893	878	485	516	749	728

Autorzy spisów tylko wyjątkowo odnotowywali niemowlęta. Przykładem ksiądz Aleksander Rycerski, komendariusz trzciniński, który uwzględnił dziesięcioro dzieci poniżej roku życia (0,5%). Brak niemowląt w spisach sporządzanych na polecenie lokalnych komisji cywilno-wojskowych, powszechny w rejestrach parafialnych epoki nowożytnej, może się wydawać zaskakujący ze względu na obowiązek załączania do spisu między innymi wyciągu z księgi chrztów za ostatni rok.

Nieco lepiej przedstawia się rejestracja dzieci rocznych, ale — poza spisem z parafii ostrzeszowskiej — jest ona daleka od ideału (tabela 2)¹⁶. Znacznie dokładniej rejestrowano roczniki 0–14, których w niemal wszystkich z badanych parafii było blisko lub więcej niż 40% ludności. Wedle I. Gieysztorowej spisy powstałe między XIV a XIX wiekiem, które w tej grupie roczników osiągają wskaźniki zbliżone do 40%, należy uznać za spisy wysokiej jakości¹⁷. W analizowanych spisach jedynie rejestr ludności parafii wąsoskiej nieznacznie odbiegał od przyjętej wartości wzorcowej (36,2%)¹⁸. W kolejnych grupach wiekowych szczególnie widoczne są nieprawidłowości w rocznikach 15–34 lata, często stwierdzane w spisach cywilno-wojskowych¹⁹. Pomimo ich skumulowania we wszystkich parafiach w bliskich sobie rocznikach nie można postawić pomiędzy nimi znaku równości. W rocznikach tych, w zależności od parafii, obserwujemy zarówno braki, jak i nadwyżki kobiet i mężczyzn (tabela 2)²⁰. Pod względem struktury płci spisy połowy badanych parafii wykazują większy niedobór kobiet (tabela 2), który wynikał najprawdopodobniej z poziomu ówczesnej rejestracji.

Przeciętne zaludnienie gospodarstwa chłopskiego

Przedmiotem analizy będzie tu przeciętne zaludnienie oraz jego struktura w gospodarstwie chłopskim rozumianym dwojako, z jednej strony jako jednostka mieszkalna, czyli pod uwagę będą wzięci wszyscy mieszkańcy gospodarstwa, z drugiej zaś jako gospodarstwo domowe, z pominięciem komorników²¹, najczę-

¹⁶ Rocznik 0 powinien stanowić ponad 4%, rocznik 1 — ponad 3,5%, a oba roczniki łącznie — około 8% ogółu ludności, zob. I. Gieysztorowa, *Wstęp* [14], s. 132.

¹⁷ Tamże, s. 100 n., 133.

¹⁸ W pozostałych parafiach roczniki 0–14 stanowiły: 43,6% ogółu ludności w parafii Kobyła Góra, 42,0% w parafii Myjomice, 41,7% w parafii Ostrzeszów, 39,3% w parafii Przedborów, 40,3% w parafii Trzciniца, 42,1% w parafii Wyszaków, 39,4% w parafii Kierzno.

¹⁹ Włodzimierz Obraniak, *Oblicze demograficzne wsi wielkuńskiej w epoce Sejmu Wielkiego*, „Studia Demograficzne” 16, 1968, s. 113; Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998, s. 74 n.

²⁰ Na przykład w parafiach Kierzno, Wyszaków, Trzciniца, Przedborów wyraźnie niedorejestrowani są mężczyźni w wieku 15–24 lat, w parafii Myjomice widoczna jest ich nadwyżka, a w parafiach Kobyła Góra i Ostrzeszów odsetek mężczyzn w tym wieku wydaje się poprawny.

²¹ W dalszej części analizy na określenie komorników zamieszkujących kątem lub komorą

ściej funkcjonujących poza gospodarstwem, przy którym mieszkali, i zazwyczaj tworzących własne gospodarstwo. Poza osobami, które określono mianem „komornicy kątncy” do grupy tej zaliczyłem także wszystkie osoby, przy których nie zaznaczono ich pozycji w gospodarstwie (gospodarz, żona, ich dzieci, krewni, służba). W wypadku adnotacji o pokrewieństwie komorników-kątncików z gospodarzami traktowałem ich jako krewnych. Do krewnych przypisałem także dorosłe dzieci gospodarza, zamieszkujące w gospodarstwie z własnymi rodzinami.

Ze względu na temat artykułu z analizy wyłączyłem dwory, folwarki oraz szpitale, domy proboszczowskie, wikarialne oraz stanowiące *quasi*-szpitale domy komornicze, zamieszkane przez kilka, kilkanaście osób, najczęściej w podeszłym wieku, zazwyczaj nie związanych z sobą więzami pokrewieństwa. Wszelkie zabudowania mieszkalne znajdujące się na terenie dworów i folwarków, domy zamieszkałe przez oficjalistów i pracowników dworskich i folwarcznych, austerie, karczmy i młyny zostały zebrane w osobnej grupie „inni”. Ostatecznie analizie poddałem 1544 gospodarstwa, w tym 1394 gospodarstwa chłopskie. Wyłączyłem 56 wymienionych wyżej zabudowań. Uzyskany materiał statystyczny podzieliłem wedle trzech kryteriów: społeczno-ekonomicznego (kmiecie, półkmiecie, zagrodnicy, chałupnicy, komornicy i inni), formy własności feudalnej (własność królewska, szlachecka, kościelna²²) i wieku głowy gospodarstwa (tabele 3–9).

Przeciętne zaludnienie wszystkich zabudowań mieszkalnych w badanych parafiach wynosiło 6,1 osób, z dość znacznymi różnicami między poszczególnymi parafiami (od 4,9 do 7,3). Wyłączenie z obliczeń dworów, folwarków, szpitali i plebani obniża zaludnienie przeciętnego domostwa do 6 osób²³ — 6 na chałupę chłopską i 5,8 na chałupę pozostałych mieszkańców wsi. Właściwe gospodarstwa domowe, czyli bez ludności komorniczej, liczyły odpowiednio 5,5 i 5,3 mieszkańców.

w cudzych domach będę stosował określenie „komornicy kątncy” dla rozróżnienia tej grupy od gospodarstw komornicznych.

²² Pomijam tu marginalną w Rzeczypospolitej szlacheckiej i nie występującą na badanym terenie własność miejską.

²³ Przedborów (4,9), Wąsosz (5,0), Ruda (5,4), Kierzno (6,1), Kobyla Góra (6,1), Trzcinica (6,4), Ostrzeszów (6,6), Myjomicie (6,9), Wyszanów (7,3). Podobnie w parafiach wielkopolskich i kujawskich: 6,2 w trzech parafiach wieluńskich przebadanych przez W. Obraniaka (wieluńskiej, wieruszowskiej, sokolnickiej), od 5,6 do 7,7 osób w wieluńskich parafiach przebadanych przez J. Janczaka (dzietrznicka, kadłubowska, kłomnicka, kotłowska i krzyworcecka), 7,2 w wiejskiej części parafii szubińskiej, 5,8 we wsiach parafii szaradowskiej, 6,3 w wiejskiej części parafii będ-kowskiej, 6,8 na Kujawach, Włodzimierz Obraniak, *Oblicze* [19], s. 114; Leon Polaszewski, *Struktura społeczna ludności w parafii Szubin w 1766 roku*, PDP 10, 1978, s. 163; Marek Górny, *Wartość źródłowa „status animarum” parafii Szaradowo z 1766 r.*, PDP 16, 1985, s. 173; Michał Kopczyński, *Studia* [19], s. 90; Julian K. Janczak, *Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskiem u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, pod red. Piotra Franaszaka, Kraków 2000, s. 124; Konrad Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia gospodarstw w parafii Będków w świetle spisu z 1791 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 17, 2006, s. 129.

Tabela 3. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa kmiecego na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa
	z dóbr dziedzicznych							z dóbr królewskich						
	z dóbr duchownych							łącznie						
20–24	1	2,0	–	–	7,0	–	9,0	–	–	–	–	–	–	–
25–29	1	2,0	4,0	–	3,0	–	9,0	1	2,0	1,0	1,0	–	–	4,0
30–34	4	2,0	2,5	0,5	3,3	0,5	8,8	3	2,0	2,7	0,1	1,0	–	6,3
35–39	6	2,0	2,7	0,3	2,7	0,3	8,0	3	2,0	2,0	–	1,0	1,7	6,7
40–44	8	2,0	3,3	0,5	3,0	1,0	9,8	1	2,0	3,0	–	–	3,0	8,0
45–49	7	1,8	4,7	–	2,9	0,6	10,0	4	2,0	3,3	–	0,2	1,8	7,3
50–54	5	2,0	4,8	1,2	2,2	–	10,2	1	2,0	1,0	4,0	–	–	8,0
55–59	2	2,0	4,5	–	0,5	–	7,0	–	–	–	–	–	–	–
60–64	3	2,0	4,3	0,7	1,7	–	8,7	–	–	–	–	–	–	–
65+	2	2,0	5,5	–	1,0	–	8,5	–	–	–	–	–	–	–
Razem	39	2,0	3,7	0,4	2,6	0,4	9,1	13	2,0	2,6	0,5	0,5	1,2	6,8
20–24	–	–	–	–	–	–	–	1	2,0	–	–	7,0	–	9,0
25–29	–	–	–	–	–	–	–	2	2,0	2,5	0,5	1,5	–	6,5
30–34	–	–	–	–	–	–	–	7	2,0	2,5	0,6	2,3	0,3	7,7
35–39	–	–	–	–	–	–	–	9	2,0	2,5	0,2	2,1	0,8	7,6
40–44	–	–	–	–	–	–	–	10	2,0	3,3	0,4	2,7	1,2	9,6
45–49	–	–	–	–	–	–	–	11	1,9	4,2	–	1,9	1,0	9,0
50–54	–	–	–	–	–	–	–	6	2,0	4,2	1,7	1,8	–	9,7
55–59	–	–	–	–	–	–	–	2	2,0	4,5	–	0,5	–	7,0
60–64	1	2,0	2,0	–	3,0	–	7,0	4	2,0	3,9	0,3	2,0	–	8,2
65+	–	–	–	–	–	–	–	2	2,0	5,5	1,0	1,0	–	8,5
Razem	1	2,0	2,0	–	3,0	–	7,0	54	2,0	3,4	0,4	2,1	0,6	8,5

Tabela 4. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa półkmiecego na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	
	z dóbr dziedzicznych							z dóbr królewskich							
20–24	5	2,0	2,6	0,2	2,0	0,8	7,6	1	2,0	–	1,0	1,0	2,0	6,0	
25–29	12	2,0	0,9	1,1	2,1	0,4	6,5	1	2,0	1,0	–	1,0	3,0	7,0	
30–34	23	2,0	2,5	0,5	1,6	0,4	7,0	14	2,0	2,7	0,4	0,3	0,3	5,7	
35–39	20	2,0	3,0	0,4	1,3	0,5	7,2	6	2,0	2,7	0,2	0,4	1,0	6,3	
40–44	28	2,0	3,2	0,2	1,5	0,5	7,4	10	1,9	3,5	0,5	0,5	1,3	7,7	
45–49	21	2,0	3,5	0,5	0,8	0,5	7,3	4	2,0	2,7	–	0,5	0,5	5,7	
50–54	16	1,9	4,6	0,1	0,8	0,3	7,7	6	2,0	3,6	0,1	0,5	1,0	7,2	
55–59	6	2,0	2,8	0,8	0,7	–	6,3	2	2,0	5,0	1,0	–	1,0	9,0	
60–64	12	1,9	2,6	2,2	0,4	0,5	7,6	8	2,0	3,0	0,7	0,4	1,4	7,5	
65+	14	1,9	2,3	1,4	1,0	0,3	6,9	3	2,0	2,0	0,7	–	–	4,7	
Razem	157	2,0	2,9	0,7	1,2	0,4	7,2	55	2,0	2,9	0,4	0,4	0,9	6,6	
		z dóbr duchownych							łącznie						
20–24	2	2,0	1,0	1,0	0,5	–	4,5	8	2,0	1,9	0,5	1,5	0,7	6,6	
25–29	5	1,8	1,2	0,6	2,4	0,2	6,2	18	1,9	1,0	0,9	2,1	0,5	6,4	
30–34	1	1,0	4,0	1,0	–	–	6,0	39	2,0	2,6	0,5	1,1	0,3	6,5	
35–39	6	2,0	2,9	0,2	1,5	0,4	7,0	33	2,0	2,8	0,3	1,3	0,6	7,0	
40–44	6	2,0	3,3	0,7	0,7	0,1	6,8	45	2,0	3,3	0,3	1,2	0,6	7,4	
45–49	4	2,0	2,8	–	1,5	–	6,3	29	2,0	3,3	0,3	0,9	0,5	7,0	
50–54	6	1,5	2,2	1,0	1,1	–	5,8	28	1,9	3,9	0,3	0,8	0,4	7,3	
55–59	2	2,0	2,0	1,0	1,5	–	6,5	11	2,0	3,5	0,8	0,7	0,2	7,2	
60–64	3	2,0	3,7	0,7	1,0	1,3	8,7	23	2,0	2,9	1,5	0,5	0,8	7,7	
65+	1	2,0	–	11,0	1,0	–	14,0	18	1,9	1,9	2,1	0,8	0,3	7,0	
Razem	36	1,9	2,4	0,9	1,3	0,2	6,7	252	2,0	2,8	0,6	1,1	0,5	7,0	

Tabela 5. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa zagrodniczego na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa
	z dóbr dziedzicznych							z dóbr królewskich						
20–24	8	1,8	0,8	1,1	0,7	0,7	5,1	–	–	–	–	–	–	–
25–29	19	2,0	1,4	0,5	0,7	0,7	5,3	3	2,0	1,4	0,3	1,0	1,0	5,7
30–34	74	2,0	2,1	0,4	0,6	0,3	5,4	5	1,8	1,8	0,4	0,8	0,4	5,2
35–39	42	2,0	2,5	0,3	0,4	0,6	5,8	7	2,0	2,4	0,3	0,9	0,4	6,0
40–44	63	2,0	3,1	0,2	0,2	0,3	5,8	2	2,0	3,0	–	0,5	–	5,5
45–49	26	2,0	3,1	0,2	0,2	0,8	6,3	1	1,0	4,0	–	–	–	5,0
50–54	26	2,0	2,5	0,2	0,4	0,5	5,6	1	2,0	2,0	–	1,0	–	5,0
55–59	7	1,7	2,9	–	0,1	0,3	5,0	1	2,0	2,0	–	1,0	–	5,0
60–64	8	2,0	3,5	0,5	0,1	1,0	7,1	–	–	–	–	–	–	–
65+	10	1,9	2,4	–	0,2	0,1	4,6	2	2,0	1,5	1,5	–	0,5	5,5
Razem	283	2,0	2,5	0,3	0,4	0,5	5,7	22	1,9	2,1	0,4	0,7	0,4	5,5
	z dóbr duchownych							łącznie						
20–24	6	1,8	0,3	0,7	0,7	0,1	3,6	14	1,8	0,6	0,9	0,7	0,5	4,5
25–29	12	2,0	0,7	0,6	1,0	0,2	4,5	35	2,0	1,1	0,5	0,9	0,5	5,0
30–34	28	1,9	1,4	0,4	0,7	0,4	4,8	107	2,0	1,9	0,4	0,6	0,4	5,3
35–39	11	2,0	2,7	0,5	0,8	0,3	6,3	60	2,0	2,5	0,3	0,6	0,5	5,9
40–44	22	2,0	3,1	0,2	0,7	0,4	6,4	89	2,0	3,1	0,2	0,4	0,3	6,0
45–49	13	2,0	3,5	0,4	0,3	0,1	6,3	40	2,0	3,3	0,2	0,2	0,6	6,3
50–54	15	2,0	2,5	0,3	0,6	0,8	6,1	42	2,0	2,5	0,2	0,5	0,6	5,8
55–59	2	2,0	5,5	–	–	–	7,5	10	1,8	3,3	–	0,2	0,2	5,5
60–64	4	2,0	3,0	–	–	1,0	6,0	14	2,0	3,3	0,3	0,1	1,1	6,8
65+	4	2,0	1,3	0,8	0,3	1,5	5,5	16	2,0	2,0	0,3	0,5	0,1	4,9
Razem	117	2,0	2,2	0,3	0,7	0,4	5,6	427	1,9	2,4	0,3	0,5	0,5	5,6

Tabela 6. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa chałupniczego na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa
	z dóbr dziedzicznych							z dóbr królewskich						
20–24	2	2,0	1,0	0,5	0,5	–	4,0	–	–	–	–	–	–	–
25–29	6	2,0	1,6	0,3	0,3	–	4,2	–	–	–	–	–	–	–
30–34	13	1,9	2,0	0,2	0,2	–	4,3	1	2,0	5,0	–	–	–	7,0
35–39	3	2,0	2,0	–	1,0	1,0	6,0	–	–	–	–	–	–	–
40–44	14	2,0	1,9	0,1	0,1	0,7	4,8	–	–	–	–	–	–	–
45–49	3	2,0	3,0	–	–	0,3	5,3	–	–	–	–	–	–	–
50–54	4	2,0	1,5	0,3	–	0,5	4,3	–	–	–	–	–	–	–
55–59	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
60–64	1	2,0	–	–	–	2,0	4,0	1	2,0	4,0	–	–	–	6,0
65+	2	2,0	0,5	–	1,0	1,5	5,0	1	2,0	4,0	–	–	–	6,0
Razem	48	2,0	1,8	0,1	0,2	0,5	4,6	3	2,0	4,3	–	–	–	6,3
	z dóbr duchownych							łącznie						
20–24	1	2,0	–	2,0	1,0	–	5,0	4	1,8	0,7	0,8	1,2	0,5	5,0
25–29	6	2,0	0,8	0,3	0,3	0,7	4,1	12	2,0	1,2	0,3	0,3	0,3	4,1
30–34	9	1,9	1,6	0,1	0,4	0,7	4,7	23	1,9	2,0	0,1	0,3	0,3	4,6
35–39	7	1,9	1,4	–	0,3	0,6	4,2	10	1,9	1,6	–	0,5	0,7	4,7
40–44	11	2,0	2,1	0,1	0,2	1,1	5,5	25	2,0	2,0	0,1	0,1	0,8	5,0
45–49	1	2,0	2,0	–	–	–	4,0	4	2,0	2,8	–	–	0,2	5,0
50–54	2	2,0	3,5	–	–	–	5,5	7	2,0	2,3	0,1	–	0,3	4,7
55–59	1	2,0	2,0	–	–	–	4,0	1	2,0	–	2,0	–	–	4,0
60–64	3	1,7	2,6	–	–	–	4,3	5	1,8	2,4	–	–	–	4,6
65+	2	2,0	2,5	1,0	0,5	–	6,0	5	2,0	2,0	0,4	0,6	0,6	5,6
Razem	43	1,9	1,8	0,2	0,3	0,6	4,8	96	1,9	1,8	0,2	0,2	0,5	4,6

Tabela 7. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa komorniczego na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Śłużba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	
	z dóbr dziedzicznych							z dóbr królewskich							
20–24	7	1,7	0,6	–	0,3	0,4	3,0	1	2,0	1,0	–	–	3,0	6,0	
25–29	15	1,9	1,3	0,3	0,4	0,4	4,3	–	–	–	–	–	–	–	
30–34	30	1,9	2,1	0,2	0,2	0,4	4,8	6	2,0	2,0	0,7	0,5	0,3	5,5	
35–39	21	1,9	2,6	0,1	0,2	0,6	5,4	5	2,0	2,4	0,4	0,2	0,2	5,2	
40–44	24	1,9	2,4	0,2	–	0,2	4,7	5	2,0	1,6	–	0,4	0,8	4,8	
45–49	11	1,8	2,4	0,3	–	0,3	4,8	4	1,5	1,8	0,5	–	0,2	4,0	
50–54	14	2,0	2,8	0,1	–	1,0	5,9	3	2,0	1,7	–	–	–	3,7	
55–59	3	1,7	1,7	–	–	0,6	4,0	1	2,0	–	–	–	–	2,0	
60–64	6	1,8	2,5	0,5	–	–	4,8	2	2,0	2,5	0,5	–	0,5	5,5	
65+	10	1,9	1,2	0,1	0,1	0,5	3,8	3	2,0	1,7	–	–	–	3,7	
Razem	141	1,9	2,1	0,2	0,2	0,4	4,8	30	1,9	1,8	0,3	0,2	0,4	4,6	
		z dóbr duchownych							łącznie						
20–24	–	–	–	–	–	–	–	8	1,8	0,6	–	0,2	0,8	3,4	
25–29	3	2,0	1,6	0,4	–	1,0	5,0	18	1,9	1,4	0,3	0,3	0,5	4,4	
30–34	2	2,0	2,0	–	–	1,5	5,5	39	1,9	2,0	0,3	0,3	0,5	5,0	
35–39	3	1,3	2,7	0,3	–	–	4,3	30	1,9	2,5	0,2	0,2	0,7	5,5	
40–44	1	2,0	1,0	–	–	–	3,0	30	1,9	2,3	0,1	0,1	0,3	4,7	
45–49	3	2,0	1,3	–	–	–	3,3	19	1,8	2,2	0,2	–	0,2	4,4	
50–54	2	2,0	1,5	–	–	0,5	4,0	19	2,0	2,5	0,1	–	0,8	5,4	
55–59	1	2,0	1,0	–	–	–	3,0	5	1,6	1,2	–	–	0,4	3,4	
60–64	–	–	–	–	–	–	–	8	1,9	2,5	0,5	–	0,1	5,0	
65+	–	–	–	–	–	–	–	13	1,9	1,3	0,1	0,1	0,4	3,8	
Razem	15	1,9	1,7	0,1	–	0,5	4,2	189	1,9	2,0	0,2	0,1	0,5	4,7	

Tabela 8. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa pozostałych grup społecznych na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa
	czynszownicy							na pustkach						
20–24	2	2,0	2,5	–	0,5	–	5,0	8	1,9	1,0	0,9	0,6	0,9	5,3
25–29	2	2,0	0,5	1,0	2,0	2,0	7,5	18	2,0	1,0	0,7	0,9	0,2	4,8
30–34	4	1,8	2,0	0,3	1,2	2,0	7,3	28	2,0	2,0	0,7	1,0	0,6	6,3
35–39	9	1,9	2,8	0,6	1,0	0,1	6,4	13	1,8	3,2	0,1	1,5	0,6	7,2
40–44	8	2,0	4,5	0,4	0,2	0,5	7,6	15	2,0	4,0	0,8	0,8	0,3	7,9
45–49	3	1,7	5,0	1,0	1,3	0,3	9,3	15	1,9	4,0	0,2	0,9	0,5	7,5
50–54	8	2,0	4,4	0,4	0,3	0,2	7,3	10	1,9	3,5	1,0	1,4	0,7	8,5
55–59	2	2,0	2,5	–	1,5	1,0	7,0	5	2,0	3,6	0,4	0,8	0,4	7,2
60–64	4	2,0	2,8	–	0,5	–	5,3	7	2,0	2,6	1,1	0,9	2,1	8,7
65+	5	2,0	3,2	–	0,8	–	6,0	6	2,0	1,5	2,0	1,0	0,3	6,8
Razem	47	1,9	3,3	0,4	0,8	0,5	6,9	125	2,0	2,6	0,7	1,0	0,5	6,8
		nieokreślone						inne						
20–24	2	2,0	0,5	1,0	0,5	–	4,0	6	2,0	0,2	0,7	0,8	0,3	4,0
25–29	22	2,0	1,6	0,5	0,4	0,5	5,0	12	1,9	0,9	0,6	0,9	1,2	5,5
30–34	41	2,0	2,2	0,1	0,5	0,7	5,5	26	1,9	2,2	0,3	0,6	1,0	6,0
35–39	30	2,0	2,5	0,3	0,5	0,6	5,9	20	2,0	2,3	0,1	0,5	0,3	5,2
40–44	42	1,9	3,0	0,1	0,4	0,6	6,0	33	1,9	2,8	0,2	0,6	0,3	5,8
45–49	12	1,9	2,6	–	0,2	0,4	5,1	23	2,0	4,0	0,3	0,5	0,6	7,4
50–54	16	1,9	2,0	0,1	0,3	0,4	4,7	15	1,9	2,5	0,4	0,2	0,3	5,3
55–59	6	2,0	2,3	0,4	0,8	–	5,5	4	2,0	3,0	–	0,5	–	5,5
60–64	13	1,9	2,8	0,7	0,7	0,4	6,5	6	2,0	3,3	0,2	0,5	0,3	6,3
65+	14	1,9	1,9	1,2	0,9	1,1	7,0	5	2,0	2,6	1,0	0,6	–	6,2
Razem	198	1,8	2,4	0,3	0,5	0,6	5,6	150	1,9	2,6	0,3	0,6	0,5	5,9

Tabela 9. Przeciętne zaludnienie i struktura gospodarstwa na terenie ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od wieku gospodarza

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa	Liczba gospodarstw	Mąż z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa
	chłopi — razem							razem						
20–24	47	1,9	0,9	0,6	0,9	0,6	4,9	53	1,9	0,9	0,6	0,9	0,5	4,8
25–29	127	2,0	1,2	0,6	0,8	0,5	5,1	139	2,0	1,2	0,6	0,9	0,5	5,2
30–34	289	2,0	2,1	0,3	0,7	0,5	5,6	315	2,0	2,1	0,3	0,7	0,5	5,6
35–39	194	1,9	2,6	0,3	0,8	0,6	6,2	214	1,9	2,6	0,3	0,7	0,6	6,1
40–44	264	2,0	3,0	0,2	0,6	0,5	6,3	297	1,9	3,0	0,2	0,6	0,5	6,2
45–49	134	2,0	3,2	0,2	0,6	0,5	6,5	157	1,9	3,4	0,2	0,6	0,5	6,6
50–54	139	1,9	3,0	0,3	0,6	0,5	6,3	154	2,0	2,9	0,3	0,5	0,5	6,2
55–59	43	1,9	3,0	0,3	0,6	0,3	6,1	47	1,9	3,0	0,3	0,6	0,2	6,0
60–64	78	1,9	2,9	0,8	0,5	0,8	6,9	84	2,0	2,9	0,7	0,5	0,7	6,8
65+	79	1,9	2,0	0,9	0,6	0,5	5,9	84	2,0	2,0	0,9	0,6	0,4	5,9
Razem	1394	1,9	2,5	0,4	0,7	0,5	6,0	1544	1,9	2,5	0,4	0,7	0,5	6,0

Przeciętne zaludnienie domostwa jest wartością abstrakcyjną, w dużej mierze zależną od pozycji społeczno-ekonomicznej głowy gospodarstwa²⁴. W pierwszej kolejności przedstawiam kategorie społeczne typowe dla wsi pańszczyźnianej, a następnie ludność funkcjonującą poza systemem pańszczyźnianym (czynszownicy, młynarze, karczmarze, rzemieślnicy i inni).

Kmiecie. Do najliczniej zasiedlonych chałup chłopskich należały chałupy kmiecie — średnio 8,5 osób, a po wyłączeniu komorników-kątników 7,9 na gospodarstwo. Dość wyraźne były różnice w zależności od typu własności feudalnej. Przeciętna liczba mieszkańców chałupy kmiecej we wsi dziedzicznej wynosiła 9,1 i była o 1,3 większa od danych dla chałupy kmiecej we wsi królewskiej (6,8)²⁵. Różnica ta była jeszcze wyższa — 3,1 osoby — w wypadku właściwych gospodarstw kmiecych, czyli bez komorników-kątników, licznych zwłaszcza w gospodarstwach kmieci królewskich (tabela 3). Szczegółowe porównanie obu

²⁴ M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 94.

²⁵ Ze względu na brak danych pomijam wsie duchowne.

typów gospodarstw kmiecych uniemożliwia niewielka liczba kmieci we wsiach królewskich, ale mimo to można dostrzec dwie wyraźne różnice: w gospodarstwach kmieci z królewszczyzn dużo niższa jest liczba czeladzi i dzieci oraz wyższa komorników-kątników. Pierwsza różnica jest stosunkowo łatwa do wyjaśnienia i wynika z mniejszych obciążeń pańszczyźnianych we wsiach królewskich²⁶. Mniejsze zapotrzebowanie na siłę roboczą mogło powodować szybsze opuszczanie gospodarstwa rodzinnego przez dorastające dzieci.

Trudniej znaleźć wyjaśnienie znacznej różnicy w liczbie komorników-kątników mieszkających w gospodarstwach kmiecych. Jedynym możliwym, choć niewiele wyjaśniającym, jest odmienna, trudna do ustalenia, polityka starostów wobec ludności komorniczej, zwłaszcza że zarówno we wsiach królewskich, jak i w dziedzicznych podobny był odsetek gospodarstw komorników na roli, a więc nie można na przykład stwierdzić, że część tej ludności komorniczej została rozlokowana u innych gospodarzy. Podobnie było z komornikami-kątnikami — we wsiach obu typów własności odsetek ludności tej kategorii był zbliżony (8,7% w królewszczyznach i 7,6% w dobrach dziedzicznych).

Półkmiecie. Przeciętne zaludnienie chałupy półkmieci wynosiło 7,0 osób, a gospodarstwa, po wyłączeniu komorników-kątników — 6,5. Również gospodarstwa półkmieci różniły się znacznie w zależności od typu własności feudalnej. Średnia liczba mieszkańców na chałupę wynosiła 7,2 osoby we wsiach szlacheckich, 6,7 we wsiach duchownych i 6,6 we wsiach królewskich. W skład gospodarstwa półkmieci wchodziło odpowiednio 6,8, 6,5 i 5,7 osób. Wielkość oraz struktura zaludnienia gospodarstw we wsiach duchownych pozwala uznać je za tożsame z gospodarstwami ze wsi dziedzicznych. Różniła je znacznie wyższa liczba komorników-kątników, których obecność nie miała jednak przełożenia na potencjał ekonomiczny gospodarstwa²⁷ i była elementem raczej polityki dworu niż chłopa. Inaczej było w wypadku gospodarstw ze wsi królewskich. Podobnie jak gospodarstwa kmieci, gospodarstwa półkmieci z królewszczyzn charakte-

²⁶ W królewszczyznach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego kmiecie najczęściej odrabiali 4 dni sprzężajne lub 8 pieszych. Tylko w jednej wsi pociągani byli do 5 dni sprzężajnych, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, mkr. 993, *Lustracja królewszczyzn ziemi wieluńskiej powiatu ostrzeszowskiego z 1789 roku*, s. 115, 124 n., 131. Podobnie było w królewszczyznach województwa sandomierskiego, gdzie kmiecie również odrabiali 4 dni sprzężajem. Rzadsze były wypadki, gdy kmieć zobowiązany był do 3 dni sprzężajnych i jednego pieszego lub tylko 3 dni sprzężajnych. W dobrach dziedzicznych w województwie kaliskim i w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich kmieć odrabiał sześć dni sprzężajem, zob. *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, wyd. Helena Madurowicz-Urbańska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 37 n., 40, 63, 153, 157, 174 n., 181; *Materiały do dziejów chłopa wielkopolskiego*, t. 3. *Województwo kaliskie*, wyd. Janusz Deresiewicz, Wrocław 1957, s. 1 n., 5; Jerzy Topolski, *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956, s. 154–176.

²⁷ Do takiego wniosku prowadzi szczegółowa analiza cyklu poszczególnych gospodarstw w parafii będkowskiej, zob. Konrad Rzemieniecki, *Cykl rozwojowy gospodarstwa chłopskiego na przykładzie wsi parafii Będków (na podstawie spisu ludności z 1791 roku)*, PDP 26, 2005, s. 124.

ryzowała dużo niższa liczba czeladzi i wyższa liczba komorników-kątników²⁸. Różnica w liczbie czeladzi, podobnie jak w wypadku kmieci, była spowodowana niższymi obciążeniami pańszczyznianymi w królewskich, co przekładało się na niższe zapotrzebowanie na siłę roboczą²⁹. Gospodarstwa półkmiece różniła także przeciętna liczba krewnych — dużo mniejsza w gospodarstwach we wsiach królewskich (tabela 4). Taka sama liczba dzieci w gospodarstwach półkmieci z dóbr dziedzicznych i królewskich oraz nieco niższa w dobrach duchownych potwierdza przedstawione wyżej, dotyczące kmieci zdanie o braku lub o nieznacznych różnicach w tym zakresie.

Zagrodnicy. Średnia liczba mieszkańców chałupy zagrodniczej wynosiła 5,6 osób, a gospodarstwa — 5,1. Odmiennie niż w wypadku kmieci i półkmieci, chałupy oraz gospodarstwa zagrodników nie różniły się w sposób istotny pod względem wielkości zaludnienia w zależności od typu własności feudalnej. Gospodarstwa zagrodnicze różniła liczba czeladzi, której w gospodarstwach z dóbr duchownych i królewskich było więcej niż w dobrach dziedzicznych. Jednocześnie w tych ostatnich zamieszkiwało więcej dzieci gospodarzy (tabela 5). Liczba czeladzi w gospodarstwach zagrodniczych równa była liczbie czeladzi w gospodarstwach półkmieci z królewskich, a czeladź zagrodników ze wsi królewskich była liczniejsza. Należy jednak podkreślić, że w gospodarstwach półkmieci było więcej dzieci, czyli rodzinnej siły roboczej. Obciążenia pańszczyzniane zagrodników w dobrach dziedzicznych i duchownych były takie same jak półkmieci we wsiach królewskich³⁰.

Chałupnicy. Przeciętne zaludnienie chałupy chałupniczej wynosiło 4,6 osoby, a gospodarstwo składało się z 4,1 osób (tabela 6). Liczba mieszkańców i struktura zaludnienia w chałupie i gospodarstwie chałupniczym nie różniła się w istotny sposób w dobrach duchownych i dziedzicznych. W dobrach królewskich odnotowano w spisach zaledwie trzy chałupy. Strukturę tych gospodarstw charakteryzuje obecność czeladzi i krewnych tylko w gospodarstwach najmłodszych (do 44. roku życia) i najstarszych gospodarzy (powyżej 64. roku życia). Pomimo niskiego statusu społeczno-ekonomicznego chałupników obecność czeladzi w ich go-

²⁸ Por. wyżej, uwagi dotyczące gospodarstw kmieci.

²⁹ W królewskich pańszczyzna wynosiła jeden dzień sprzężajem lub dużo rzadziej 2 dni sprzężajem albo 4 dni pieszo. W dobrach dziedzicznych obciążenia były dość zróżnicowane, ale najczęściej było to 3 dni sprzężajem lub 3 dni sprzężajem i jeden pieszo, również w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich powszechnie było obciążanie półkmieci trzydniową pańszczyzną sprzężajną, zob. *Lustracje królewskich* [26], s. 124 n., 151–158, 163–167, 222 n.; *Lustracje województwa* [17], s. 37 n., 182; *Materiały* [26], s. 5, 15 n., 26, 28 n., 37, 39, 52, 60 n., 81, 85–87, 96, 98–106, 205 n., 238, 246–248; J. Topolski, *Położenie* [26], s. 154–176.

³⁰ Najczęściej 2 dni sprzężajem i jeden pieszo lub dzień sprzężajem i jeden pieszo, rzadko 4 dni pieszo. W królewskich zagrodnicy odrabiali pańszczyzną pieszą w wymiarze dwóch dni i dużo rzadziej 3 dni, zob. *Lustracje królewskich* [26], s. 115, 160–163, 166, 179, 204, 222; *Lustracje województwa* [26], s. 38, 40, 59, 63, 134, 157, 173; *Materiały* [26], s. 60 n., 96, 98–106, 238; J. Topolski, *Położenie* [26], s. 154–176.

spodarstwach nie dziwi, gdy weźmie się pod uwagę obciążenia pańszczyźniane, których wymiar był najczęściej taki sam lub bliski obciążeniom zagrodników³¹. Gospodarstwa posiłkowały się najemną siłą roboczą do czasu, gdy mogły zastąpić ją dorastające dzieci.

Komornicy. Stojące na najniższym szczeblu drabiny społeczno-ekonomicznej wsi feudalnej gospodarstwo komorników na roli składało się z 4,2 osób. Chałupę komorniczą zamieszkiwały przeciętnie 4,7 osoby (tabela 7). Znacznie mniej ludne były chałupy i gospodarstwa w dobrach duchownych, gdzie liczyły odpowiednio 3,7 i 4,2 osoby. Na czele wielu gospodarstw komornicznych stali wdowcy, wdowy lub osoby o nieznanym stanie cywilnym (10,6%). W odróżnieniu od wcześniej wymienianych kategorii społecznych czeladzi nie było w gospodarstwach komornicznych w dobrach duchownych. W dobrach dziedzicznych i w królewskich występowala przede wszystkim u najmłodszych gospodarzy.

Poza systemem pańszczyźnianym znajdowały się gospodarstwa czynszowe i wolne, które składały się odpowiednio z 6,4 i 8,7 osób. Chałupy należące do czynszowników i wolnych liczyły po 6,9 i 9,5 mieszkańców. Pod względem wielkości zaludnienia i struktury wewnętrznej były podobne do gospodarstw kmiecych (wolni) i półkmiących (czynszownicy). Ze względu na brak szczegółowych informacji gospodarczych trudno przeprowadzić analizę gospodarstw tak zwanych pustkowian, czyli gospodarstw pobudowanych na pustkach osadniczych. Autorzy spisów często dopisywali przy gospodarzach określenia społeczno-ekonomiczne wskazujące na różnorodność tych gospodarstw (pustkowie, gospodarze, półkmięcie, zagrodnicy, komornicy). Gospodarstwa te miały zapewne nieco lepsze warunki ekonomiczne niż gospodarstwa leżące w granicach wsi, co wynikało z wagi, jaką dwór przywiązywał do osadzania na pustkach nowych gospodarzy³². Nie wiadomo jednak, czy mamy tu do czynienia z gospodarstwami czynszowymi czy też pańszczyźnianymi, co mogłoby sugerować wspomniane dookreślenie gospodarstw na pustkach. Przeciętna chałupa na pustkach była zamieszkała przez 6,8 osób, a gospodarstwa rodzinne pustkowian liczyły 6,3 osób.

Struktura zaludnienia gospodarstwa domowego

Rodzina własna gospodarza. Na czele zdecydowanej większości gospodarstw stały pary małżeńskie. Na 1394 gospodarstwa chłopskie zaledwie 68 (4,9%) było prowadzonych przez osoby samotne — wdowców (9), wdowy (29),

³¹ Najczęściej 2 dni sprzężajem i jeden pieszo lub 3 dni pieszo, zob. *Materiały* [26], s. 1 n., 15 n., 20, 26, 28–31, 152 n.

³² Jerzy Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958, s. 111 n.

kawalerów (4), osoby o nieokreślonym stanie cywilnym (26) — wśród których zdecydowanie przeważały gospodarstwa z kobietą jako głową rodziny. Gospodarstwa osób samotnych najliczniej występowały wśród gospodarstw komorniczych (10,1%) (tabela 10), co wynikało z tego, że na czele większości tych mało atrakcyjnych ekonomicznie gospodarstw stały wdowy, zwykle obciążone potomstwem, co znacznie ograniczało ich szanse na powtórne zamążpójście. Osoby samotne najrzadziej stały na czele gospodarstw kmiecych (1,9%) — najatrakcyjniejszych ekonomicznie i trudnych do prowadzenia przez pojedyncze osoby, zwłaszcza młode i obciążone nieletnimi dziećmi (tabela 10).

Tabela 10. Gospodarstwa osób samotnych w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792 w zależności od statusu społeczno-ekonomicznego

Status społeczno-ekonomiczny	Liczba gospodarstw osób samotnych	% gospodarstw osób samotnych w danej kategorii
kmiecie	1	1,9
półkmiecie	10	4,0
zagrodnicy	15	3,5
chałupnicy	5	5,2
komornicy	19	10,1
czynszownicy	2	4,3
pustkowanie	5	4,0
wolni	—	—
nieokreśleni	11	5,6
inni	8	5,3

W gospodarstwie chłopskim przy rodzicach gospodarzach pozostawało przeciętnie 2,5 dzieci, a po wyłączeniu par bezdzietnych — 2,9³³. Naturalną kolejną rzeczą liczba obecnego w gospodarstwie potomstwa zależała od wieku gospodarza — z nieznacznymi odstępstwami (w wypadku kmieci i pustkowień-gospodarzy) najliczniejsze pozostawało przy gospodarzach między 45. a 54. rokiem życia (tabela 11). Równie istotna była pozycja ekonomiczna głowy rodziny. Najwięcej dzieci odnotowano w gospodarstwach tak zwanych gospodarzy na pustkach, czynszowych, kmiecych i półkmiecych, a więc w gospodarstwach o najwyższym statusie społeczno-ekonomicznym. Status ów miał mniejszy wpływ na liczbę dzieci w gospodarstwach najmłodszych gospodarzy, którzy nie ukończyli 30. roku

³³ Bezdzietnych w chwili spisu. W analizowanych spisach odnotowano 209 par bezdzietnych (13,5%).

zycia. Z wyjątkiem kmieci, wszyscy gospodarze mieli podobną liczbę dzieci (tabela 11). W późniejszych latach istnienia gospodarstw coraz silniej dawała znać o sobie wyższa umieralność dzieci uboższych gospodarzy³⁴ oraz wcześniejsze i liczniejsze opuszczanie rodzinnego domu przez dorastające dzieci gospodarzy słabszych ekonomicznie. Było to spowodowane brakiem środków na utrzymywanie zbędnych rąk do pracy.

Tabela 11. Liczba dzieci w rodzinie w zależności od wieku i statusu społeczno-ekonomicznego gospodarza w latach 1790–1792 w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego

Wiek gospodarza	Pozycja społeczno-ekonomiczna gospodarstwa										
	kmieci	półkmieci	zagrodnicze	chałupnicze	komornicze	czynszowe	na pustkach gospodarze	na pustkach pozostali	inne (nierolnicze)	nieokreślone	razem
20–24	–	1,9	0,6	0,8	0,6	2,5	–	1,0	6,0	0,5	0,9
25–29	2,5	1,0	1,1	1,2	1,3	0,5	1,0	1,0	0,9	1,6	1,2
30–34	2,6	2,6	1,9	2,0	2,0	2,0	1,7	2,0	2,1	2,1	2,1
35–39	2,4	2,8	2,5	1,6	2,5	2,8	5,0	3,7	2,3	2,5	2,6
40–44	3,3	3,3	3,1	2,0	2,2	4,5	3,8	4,0	2,8	3,0	3,0
45–49	4,2	3,3	3,3	2,8	2,2	5,0	5,2	3,7	3,7	2,3	3,3
50–54	4,2	3,9	2,5	2,3	2,5	4,4	5,7	3,0	2,6	2,0	2,9
55–59	4,5	3,5	3,3	–	1,2	2,5	6,0	2,3	1,8	2,3	2,8
60–64	5,0	2,9	3,3	1,4	2,5	2,8	1,0	2,5	3,3	2,8	2,9
65+	3,0	2,1	2,0	3,0	1,3	3,2	1,5	1,4	2,6	1,9	2,0
Razem	3,4	2,9	2,4	1,9	2,0	3,3	3,8	2,4	2,4	2,3	2,5
Tylko z dziećmi	3,5	3,2	2,8	2,3	2,4	3,6	4,1	2,9	3,0	2,6	2,9

Krewni. W badanych parafiach osoby mieszkające w gospodarstwach w charakterze krewnych stanowiły 5,9% ogółu ludności. W poszczególnych parafiach ich odsetek wahał się od 2,5 w parafii trzcinińskiej do 8,2 w parafii wyszanowskiej i zamieszkiwali średnio w co piątym gospodarstwie (21,4%). Spośród go-

³⁴ Irena Gieysztorowa, *Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych*, [w:] *Spółczesność staropolska*, t. 2, pod red. Andrzeja Wyczańskiego, Warszawa 1979, s. 170.

spodarstw, w których obecni byli krewni, zdecydowanie najliczniejsze były takie, w których mieszkały jedna (55,6%) lub dwie (28,7%) osoby spokrewnione z gospodarzami. Znacznie rzadziej spotykano gospodarstwa z trojgiem krewnych (9,1%) i tylko wyjątkowo z większą ich liczbą (tabela 12)³⁵.

Liczba krewnych gospodarza i jego żony w gospodarstwie była silnie związana z pozycją społeczno-ekonomiczną gospodarza (tabele 3–9 i 12). Krewni znacznie częściej i liczniej zamieszkiwali w gospodarstwach usytuowanych najwyżej na drabinie społecznej wsi pańszczyźnianej, czyli w gospodarstwach kmieci i półkmieci, a także w gospodarstwach na pustkach oraz w nie mieszczących się w systemie folwarczno-pańszczyźnianym gospodarstwach wolnych i czynszowników. W wymienionych gospodarstwach krewni zamieszkiwali w co czwartym lub co trzecim z nich, podczas gdy wśród gospodarstw zagrodniczych było to co piąte gospodarstwo, a w wypadku chałupniczych i komorniczych — co siódme (tabela 12). Poza związkami krewniaczymi na decyzję o przyjęciu pod dach miały zatem wpływ też czynniki ekonomiczne. Z jednej strony była to możliwość utrzymania krewnych w części nieproduktywnych (starzy rodzice i nieletnie rodzeństwo³⁶), z drugiej — możliwość wykorzystania krewnych jako dodatkowej siły roboczej (pożenieni synowie i zamężne córki, rzadziej dorosłe rodzeństwo stanu wolnego)³⁷.

Wykazana wcześniej zależność liczby krewnych w gospodarstwie od jego pozycji społeczno-ekonomicznej odnosiła się również do struktury tych krewnych. Gospodarstwa chłopskie o najwyższym statusie ekonomicznym (kmieci i półkmieci), poza większą liczbą zamieszkujących w nich krewnych, charakteryzował stosunkowo niewielki udział krewnych z pokolenia starszego od gospodarzy oraz wysoki krewnych z pokolenia młodszego (dorośli dzieci ze współmałżonkami i z własnymi dziećmi) sięgający połowy ogółu krewnych (tabela 13). Zupełnie inaczej wyglądała struktura krewnych w gospodarstwach chłopskich o niższym statusie ekonomicznym (komornicze, chałupnicze, zagrodnicze), które — obok małej liczby zamieszkujących w nich krewnych — charakteryzowała zdecydo-

³⁵ Na Kujawach krewni stanowili 4,5% ludności i zamieszkiwali w 16,7% domów, w śląskiej parafii bujakowskiej stanowili 7,5% populacji, w wielkopolskiej parafii Bądków — 14,1% ludności i zamieszkiwali w co czwartym gospodarstwie, zob. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 153; Mikołaj Szołtysek, *Od makromodeli do mikrohistorii — gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803*, PDP 25, 2004, s. 39; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 130.

³⁶ Rodzice, a także rodzeństwo i wnuki gospodarza do lat 10, byli obecni w 20,4% gospodarstw kmiecych, 23,4% półkmiecych, 18,3% zagrodniczych, 11,5% chałupniczych i 12,7% komorniczych.

³⁷ Na związek obecności w gospodarstwie nieproduktywnych osób z zamożnością gospodarstwa zwraca uwagę również Jacek Kochanowicz, *Rodzina chłopska w Polsce feudalnej. Położenie gospodarcze a struktura demograficzna*, „Biuletyn Naukowy Instytutu Nauk Ekonomicznych 29, 1972, s. 165. Powyższe ustalenia przeczą teorii W. Kuli o braku różnic w stopie życiowej między gospodarstwami dużymi, sprzężajnymi a gospodarstwami małymi, zob. Witold Kula, *Czy gospodarstwa chłopskie w Polsce XVIII w. miały charakter wyżywieniowy*, [w:] tenże, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983², s. 206 n.

Tabela 12. Liczba krewnych w gospodarstwach w zależności od statusu społeczno-
-ekonomicznego gospodarstw w parafiach ziemi wieluńskiej
i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Rodzaj gospodarstwa	Typ własności	Liczba gospodarstw	Liczba krewnych w gospodarstwie						
			0	1	2	3	4	5	6+
kmiece	królewska	13	69,2	23,1	–	–	7,7	–	–
	dziedziczna	39	76,9	10,3	10,3	–	2,5	–	–
	duchowna	1	100	–	–	–	–	–	–
	razem	54	75,9	13,0	7,4	–	3,7	–	–
półkmiece	królewska	55	72,7	14,5	9,2	3,6	–	–	–
	dziedziczna	158	71,5	11,4	8,9	4,3	1,3	1,3	1,3
	duchowna	36	63,9	13,9	16,6	2,8	–	–	2,8
	razem	252	71,3	12,2	9,9	4,0	0,7	0,7	1,2
zagrodnicze	królewska	22	81,8	9,0	4,6	4,6	–	–	–
	dziedziczna	283	80,9	13,1	3,8	1,0	0,4	0,4	0,4
	duchowna	117	78,6	10,3	8,5	1,7	0,9	–	–
	razem	427	80,3	12,2	5,2	1,4	0,5	0,2	0,2
chałupnicze	królewska	3	100	–	–	–	–	–	–
	dziedziczna	48	87,5	10,4	2,1	–	–	–	–
	duchowna	42	83,3	9,5	7,2	–	–	–	–
	razem	97	86,6	9,3	4,1	–	–	–	–
komornicze	królewska	30	76,7	16,7	6,6	–	–	–	–
	dziedziczna	137	86,1	9,5	3,6	–	0,8	–	–
	duchowna	15	86,7	13,3	–	–	–	–	–
	razem	189	85,2	10,6	3,7	–	–	–	–
na pustkach		125	65,6	15,2	9,6	5,6	0,8	3,2	–
wolne		6	66,7	33,3	–	–	–	–	–
czynszowe		47	74,4	12,8	12,8	–	–	–	–
nieokreślone		198	81,8	12,6	2,5	2,0	–	–	1,1
inne		150	81,9	8,7	6,7	2,0	–	0,7	–
Razem		1544	78,6	11,9	6,2	1,9	0,5	0,5	0,4

Tabela 13. Typ krewnych w gospodarstwach w zależności od statusu społeczno-ekonomicznego gospodarstw w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Typ gospodarstwa	Krewni				
	wstępni	zstępni dorosłe dzieci z mężem lub żoną	wnuki	boczni	nieokreśleni
kmiecie	39,1	26,1	21,7	13,1	–
półkmiecie	34,2	38,0	16,8	10,3	0,7
zagrodnicze	64,7	11,2	3,0	20,3	0,8
chałupnicze	70,0	23,5	–	5,9	–
komornicze	64,1	20,5	–	10,3	5,1
pustkowian	42,0	25,0	11,4	20,5	1,1
wolnych	100,0	–	–	–	–
czynszownicze	83,3	11,1	–	5,6	–
innych	42,6	27,7	10,6	19,1	–
nieokreślone	45,0	21,6	11,7	8,3	13,4
Razem	49,0	21,0	13,3	14,5	2,2

wana przewaga krewnych z pokolenia starszego od gospodarzy, zazwyczaj ich rodziców (ponad 2/3 krewnych). Oznacza to, że zdecydowana większość krewnych w tej grupie gospodarstw zamieszkiwała w gospodarstwach najmłodszych gospodarzy.

W gospodarstwach wolnych od obciążeń pańszczyźnianych bezwzględnie dominowali krewni ze starszego pokolenia³⁸. Powyższa uwaga odnosi się szczególnie do gospodarstw wolnych, zamieszkiwanych wyłącznie przez krewnych wstępnych (rodziców gospodarzy). W gospodarstwach czynszowników, obok dominujących w strukturze krewnych rodziców, zamieszkiwały również, choć sporadycznie, dorosłe dzieci oraz rodzeństwo gospodarzy (zaledwie po jednym wypadku na 47 gospodarstw). Jeśli chodzi o gospodarstwa na pustkach, co do których nie ma pewności, czy były to gospodarstwa czynszowe, struktura zamieszkujących je krewnych, poza większym udziałem krewnych z pokolenia gospodarzy, była zbliżona do struktury gospodarstw kmiecych i półkmiecych.

Z czego wynikało podobieństwo struktury krewnych w gospodarstwach chłopów wolnych i czynszowników — nie sposób kategorycznie stwierdzić. Najbar-

³⁸ Podobnie wyglądała ta struktura na Kujawach, gdzie krewni wstępni stanowili 42,6%, zstępni 34,8%, boczni 14,8%, a nieokreśleni 7,8%, zob. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 154.

Tabela 14. Struktura krewnych w zależności od wieku gospodarza w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Wiek gospodarza	Krewni											
	wstępni		zstępni						boczni			inni
	ojciec	matka	syn	synowa	zięć	córka	wnuk	bratanek/ siostrzenica	brat	siostra	szwagier/ szwagierka	
20–24	3	14	–	–	–	–	–	1	6	6	–	1
25–29	16	42	–	–	–	–	–	–	13	6	–	–
30–34	19	62	–	–	–	–	–	1	16	9	–	–
35–39	10	34	–	–	–	–	–	–	4	5	1	–
40–44	13	36	1	1	1	1	–	1	8	3	–	3
45–49	4	11	3	4	2	3	1	2	5	–	–	1
50–54	2	8	8	8	5	6	12	–	1	1	–	–
55–59	–	–	5	5	2	2	1	–	–	–	–	–
60–64	1	–	10	10	8	8	18	–	–	–	–	7
65+	2	2	16	17	4	4	25	1	–	–	–	1
Razem	70	209	43	45	22	24	57	6	53	30	1	13
%	12,3	36,5	7,5	7,9	3,8	4,2	9,9	1,0	9,2	5,2	0,2	2,3

dziej prawdopodobnym wytłumaczeniem wydaje się gospodarzenie poza systemem feudalnym, co pozwalało zrezygnować z części siły roboczej gospodarstwa, koniecznej do odrabiania pańszczyzny. Być może założenie rodziny przez syna czynszownika lub wolnego równało się opuszczeniu rodzinnego gospodarstwa. Wskazują na to gospodarstwa najstarszych gospodarzy z tej grupy chłopów, charakteryzujące się prostą strukturą rodziny (rodzice i dzieci stanu wolnego). Jest to jednak przypuszczenie wymagające potwierdzenia lub zaprzeczenia w dalszych badaniach.

Czy wieś pełniła funkcje opiekuńcze wobec krewnych? Niewątpliwie tak, jeśli chodzi o starych rodziców oraz nieletnie, jeszcze nieproduktywne rodzeństwo. Dotyczyło to wszystkich kategorii gospodarstw, choć zapewne znaczna część tych najuboższych nie była w stanie podjąć utrzymania starych rodziców, którzy w takiej sytuacji zamieszkiwali kątem u bogatszych gospodarzy. W wypadku pozostałych bliskich krewnych (dzieci z rodzinami i rodzeństwo zdolne do pracy) dużo większe znaczenie miały możliwości, a zwłaszcza potrzeby ekonomiczne gospodarstwa (por. gospodarstwa kmiecie i półkmiecie, w których najemną siłę

roboczą w miarę możliwości zastępowano tańszą siłą rodzinną). Związek pomiędzy zamożnością gospodarstwa a bardziej skomplikowaną strukturą krewnych nie wystąpił w gospodarstwach wolnych i czynszowanych, co wyżej zasygnalizowano. Ze względu na powszechne pomijanie w spisach nazwisk komorników-kątników nie sposób odpowiedzieć na pytanie, czy funkcje opiekuńcze spełniano wobec dalszych krewnych. Być może zostali oni odnotowani wśród mieszkających w gospodarstwach komorników, najczęściej spisywanych jedynie z imienia.

Poza zamożnością gospodarstwa struktura krewnych wyraźnie zależała również od etapu cyklu rozwojowego gospodarstwa, utożsamianego z wiekiem gospodarza (tabela 14). W gospodarstwach gospodarzy do około 44. roku życia w charakterze krewnych najczęściej można było spotkać ich starych rodziców, zwykle matki (ojców tylko wyjątkowo) oraz nieletnie rodzeństwo gospodarzy. W gospodarstwach czterdziestokilkuletnich gospodarzy obserwujemy wymianę pokoleniową krewnych — rodzice i rodzeństwo gospodarza ustępują miejsca żonatom i zamężnym dzieciom gospodarza oraz jego wnukom. W nielicznych gospodarstwach mieszkali również wychowankowie oraz krewni, w wypadku których autorzy spisów nie zaznaczyli relacji pokrewieństwa.

Służba. W systemie folwarczno-pańszczyźnianym, którego podstawą była praca chłopska, naturalna była liczbowa przewaga czeladzi chłopskiej nad folwarczną, potrzebną głównie do pracy przy inwentarzu żywym i często pełniącą funkcje nadzorcze. Podobnie było na badanym obszarze, gdzie czeladź chłopska stanowiła 78,4%, folwarczna 19,8%, a plebańska 1,8% ogółu najemnej siły roboczej, której odsetek w całej badanej populacji wynosił 13,3³⁹. We wszystkich parafiach przeważała czeladź męska — zarówno w wypadku czeladzi chłopskiej, jak i folwarcznej czy plebańskiej (odpowiednio 62,4; 56,4; 54,2%)⁴⁰. Jedynie w wypadku dworu wąsoskiego oraz plebanii wyszanowskiej nieznacznie przeważała służba żeńska.

³⁹ Odsetek czeladzi wahał się od 9,6 w parafii wąsoskiej do 19,3 w parafii rudzkiej. W dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, w kluczu niestoriańskim, odsetek czeladzi wynosił 14,0, w księstwie łowickim 8,0, na Kujawach czeladź stanowiła 24,4, w parafii będzkowskiej 17,1, w parafii bujakowskiej 14,5, w trzech parafiach wieluńskich przebadanych przez W. Obraniaka 12,5, w pięciu parafiach wieluńskich przebadanych przez J. Janczaka — ponad 12, zob. J. Topolski, *Polożenie* [26], s. 135; Włodzimierz Obraniak, *Sytuacja demograficzna komorników i czeladzi chłopskiej w Wieluńskiem w końcu XVIII w.*, PDP 2, 1968, s. 116; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 121; J. K. Janczak, *Dom* [23], s. 124; M. Szołtysek, *Od makromodeli* [35], s. 26; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 132. W parafii szubińskiej — 16,2% w mieście i na wsi, a 19,5% w populacji wiejskiej — obliczenia własne na podstawie tabel 1 i 8: L. Polaszewski, *Struktura* [23], s. 160, 171.

⁴⁰ Podobnie na Kujawach w 1791 roku. Odmiennie przedstawiała się proporcja płci w wielkopolskiej parafii będzkowskiej i śląskiej parafii bujakowskiej, gdzie odpowiednio 63% i ponad 70% czeladzi folwarcznej stanowiły kobiety, zob. Michał Kopczyński, *Cykl życia jednostki na wsi polskiej schyłku XVIII wieku*, „Studia Demograficzne” 1997, nr 1, s. 106; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 132 n.; M. Szołtysek, *Od makromodeli* [35], s. 26.

Gospodarstwa posiłkujące się pracą czeladzi stanowiły na badanym terenie 39,9% ogółu gospodarstw, przy czym czeladź znacznie częściej występowała w gospodarstwach chłopskich określonych społecznie (43,4%)⁴¹ niż w gospodarstwach „innych” i nieokreślonych w spisach gospodarzy (29,2%). Odsetek gospodarstw chłopskich z czeladzią wyraźnie był związany z pozycją społeczno-ekonomiczną gospodarza oraz z rodzajem własności feudalnej — ogólnie był najwyższy w gospodarstwach największych (kmiece, półkmiece) i znacznie wyższy w dobrach dziedzicznych oraz duchownych niż w królewskich (tabela 15). Szczególnymi przykładami różnicy między królewskimi a pozostałymi formami własności są gospodarstwa kmiece i półkmiece, wśród których gospodarstwa z czeladzią w dobrach dziedzicznych i duchownych były odpowiednio trzykrotnie i dwukrotnie liczniejsze niż w królewskich. W wypadku gospodarstw małorolnych gospodarstwa z czeladzią były liczniejsze w królewskich niż w pozostałych typach własności (tabela 15).

Obecność i liczba czeladzi w gospodarstwie chłopskim była związana nie tylko z wielkością gospodarstwa i obciążeniami pańszczyźnianymi, ale również z wiekiem gospodarza. Bez względu na kategorię społeczno-ekonomiczną czeladź najliczniej występowała w gospodarstwach osób przed 44. rokiem i po 60. lub 65. roku życia. Ze względu na największe obciążenia i konieczność utrzymywania liczniejszej siły roboczej liczba czeladzi w gospodarstwach kmiecych zmniejsza się dopiero u gospodarzy powyżej 50. roku życia. Z danych przedstawionych w tabelach 3–9 wynika, że między 44. a 60. rokiem życia gospodarze, w zależności od wielkości gospodarstwa, mieli możliwość całkowitego lub częściowego zastąpienia czeladzi rodzinną siłą roboczą, co wynikało z osiągnięcia przez dzieci wieku umożliwiającego podjęcie pracy w gospodarstwie. Liczba czeladzi była zatem wartością zmienną, która, poza wielkością obciążen, do których było zobowiązane gospodarstwo, zależała od liczby, płci oraz wieku dzieci i krewnych gospodarza⁴².

Ile trwał kontrakt parobka lub dziewczki? W celu zbadania tej kwestii porównałem dwa roczniki spisów ludności parafii wąsoskiej — z lat 1790 i 1791. Na 95 osób czeladzi odnotowanej w pierwszym roczniku zaledwie 35 z nich (36,8%) było w roku następnym w tym samym gospodarstwie. Czeladź dworska i chłopska istotnie się tu różniły. W wypadku czeladzi chłopskiej w ciągu roku miejsce pracy

⁴¹ Na Kujawach czeladź obecna była w 58% gospodarstw, w trzech parafiach wieluńskich — w 44,8%, w szubińskiej — 52,9% (obliczenia własne na podstawie tabel 1 i 8), w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich w 26,9% gospodarstw w księstwie łowickim i w 36,6% gospodarstw w kluczu niestoriańskim, zob. J. Topolski, *Położenie* [26], s. 132 n.; W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 117; L. Polaszewski, *Struktura* [23], s. 160, 171; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 130.

⁴² Na związek liczby służby z liczbą dorastających i dorosłych dzieci wskazywali: Jan Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w.* [w:] tenże, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.*, Warszawa 1956, s. 212, oraz W. Kuła, *Dwór a rodzina chłopska* [1], s. 233 nn.; M. Górny, *Rodzina chłopska i jej gospodarstwo* [1], s. 113 n.

Tabela 15. Odsetek służby w zależności od statusu społeczno-ekonomicznego gospodarstw w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Rodzaj gospodarstwa	Typ własności	Liczba gospodarstw	Liczba służby w gospodarstwie						
			0	1	2	3	4	5	6+
kmiece	królewska	13	61,5	23,1	15,4	–	–	–	–
	dziedziczna	39	7,7	10,3	33,3	25,6	12,8	7,7	2,6
	duchowna	2	–	–	–	100	–	–	–
	razem	54	20,4	13,0	27,8	22,1	9,3	5,6	1,8
półkmiece	królewska	55	65,5	27,2	7,3	–	–	–	–
	dziedziczna	158	35,4	24,7	24,7	13,3	1,9	–	–
	duchowna	36	36,1	41,6	5,6	11,1	5,6	–	–
	razem	252	39,9	27,6	19,8	10,3	2,4	–	–
zagrodnicze	królewska	22	40,9	45,5	13,6	–	–	–	–
	dziedziczna	283	63,6	30,8	4,9	0,7	–	–	–
	duchowna	117	53,8	30,8	12,0	1,7	1,7	–	–
	razem	427	59,5	31,8	7,3	0,9	0,5	–	–
chałupnicze	królewska	3	100	–	–	–	–	–	–
	dziedziczna	49	79,6	18,4	2,0	–	–	–	–
	duchowna	43	74,4	23,3	2,3	–	–	–	–
	razem	96	77,3	19,6	2,1	1,0	–	–	–
komornicze	królewska	30	83,3	13,3	3,4	–	–	–	–
	dziedziczna	141	85,1	12,8	2,1	–	–	–	–
	duchowna	15	100	–	–	–	–	–	–
	razem	189	86,0	11,8	2,2	–	–	–	–
na pustkach wolne		125	46,4	28,8	12,0	7,2	3,2	2,4	–
		6	–	50,0	33,3	–	–	16,7	–
	czynszowe	47	55,4	19,1	19,1	6,4	–	–	–
	nieokreślone	198	73,2	12,6	8,6	4,1	1,5	–	–
	inne	150	65,1	24,8	5,4	2,7	1,3	0,7	–
Razem		1544	60,1	23,7	9,9	4,3	1,4	0,5	0,1

zmieniło aż 66,3% osób, podczas gdy skład osobowy czeladzi dworskiej zmienił się zaledwie w 20,0%⁴³. Podsumowując przedstawione dane, należy stwierdzić, że na badanym terenie kontrakt pomiędzy parobkiem lub dziewczką a chłopem był zawierany najczęściej na jeden rok i zazwyczaj nie przedłużany. Inaczej sytuacja wyglądała w wypadku czeladzi dworskiej — preferowano kontrakty wieloletnie. Biorąc pod uwagę znaczną mobilność służby na wiejskim rynku pracy najemnej, a zatem i potencjalną łatwość, z jaką parobek lub dziewczka ze dworu mogli znaleźć zatrudnienie poza nim, a dwór — nowych pracowników, należy uznać, że zarówno dwór, jak i czeladź musieli być zainteresowani zawieraniem kontraktów długoterminowych, prowadzących do uformowania się czeladzi zawodowej.

Tabela 16. Wiek czeladzi w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Czeladź	♂		♀	
	l. b.	średni wiek	l. b.	średni wiek
dworska	146	28,1	112	25,0
plebańska	13	24,8	11	28,3
chłopska	641	20,0	385	18,6
Razem	800	21,5	508	20,3

Parobek i dziewczka to najczęściej ludzie młodzi, w okolicach 20. roku życia: parobek miał przeciętnie 21,5 lat, a dziewczka — 20,3 lat (tabela 16)⁴⁴. Pod tym względem nie była to jednak grupa jednorodna, a wyodrębnienie czeladzi chłopskiej, dworskiej i plebańskiej pozwala dostrzec między nimi wyraźną różnicę. Młodsza była czeladź chłopska, co odnosi się zarówno do mężczyzn, jak i kobiet, starsza — dworska i plebańska. W wypadku ostatnich dwóch grup nie można wydzielić starszych i młodszych. W porównaniu z czeladzią dworską czeladź plebańską charakteryzował wyższy wiek dziewczek i niższy parobków. Różnica wynikała z charakteru czeladzi plebańskiej, która dość często ograniczała się do jednej kobiety, pełniącej funkcję gospodyni. Czeladź plebańską charakteryzowała

⁴³ W parafii wąsoskiej w roku 1790 odnotowano 95 parobków i dziewczek, w tym: jedna osoba na plebanii, pięć we dworze i 89 w gospodarstwach chłopskich.

⁴⁴ Nieznacznie starsza była czeladź na Kujawach (męska chłopska liczyła średnio 23,7 lata, dworska 31,2 lat; kobiety odpowiednio 20,7 i 28,0 lat) i w parafii Będków (odpowiednio 21,4 i 26,1 lat oraz 16,2 i 23,9 lata). W gospodarstwach chłopskich trzech parafii wieluńskich czeladź męska miała średnio 19,7, a żeńska 19,1 lat, zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 115; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 122; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 133.

również najniższa dysproporcja między czeladzią męską i żeńską — wskaźnik maskulinizacji wynosił 118 M/K, przy 130 i 166 M/K w wypadku czeladzi dworskiej i chłopskiej⁴⁵.

Wśród czeladzi zdecydowanie dominowały osoby stanu wolnego, które stanowiły 94,8% tej grupy ludności. Podobnie jak wiek również stan cywilny różnił parobków i dziewczki w zależności od miejsca pracy. Najwięcej bezżennych i niezamężnych pracowało w gospodarstwach chłopskich — zaledwie 3,9% parobków i dziewczek stanowiły osoby zamężne lub żonate (nieznacznie więcej było żonatych parobków niż zamężnych dziewczek). Wszystkie zamężne dziewczki służyły w jednym gospodarstwie ze swoim mężem. We dworach i folwarkach żonaci parobkowie stanowili 9,7% ogółu czeladzi i 17,1% czeladzi męskiej, na plebaniach odsetek ten był jeszcze wyższy — odsetek czeladzi w stanie małżeńskim wynosił 12,5 i 23,1 służby męskiej⁴⁶.

Różnice między czeladzią dworską i plebańską a chłopską wynikały z kilku powodów: po pierwsze, dłuższe niż roczne kontrakty prowadziły do tworzenia się czeladzi zawodowej; po drugie, czeladź dworska i plebańska często sprawowała funkcje administracyjne i nadzorcze; po trzecie, jako czeladź byli określani też zatrudniani bądź szkoleni przez dwór specjaliści (na przykład mielcarze), zazwyczaj starsi niż typowa czeladź i najczęściej z własną rodziną.

Czy dwór preferował czeladź żonatą i zamężną, nie sposób rozstrzygnąć bez źródeł narracyjnych. Niewątpliwie wysokość jej odsetka w ogóle czeladzi dworskiej wynikała z długoterminowych kontraktów. Jednocześnie rodzina parobka dawała dworowi gwarancję, że nie zniknie on wtedy, kiedy będzie potrzebny⁴⁷. Na podstawie spisów jednorocznych nie można, niestety, potwierdzić przypuszczenia o częstszym niż w wypadku czeladzi chłopskiej pochodzeniu czeladzi dworskiej z warstw uboższych⁴⁸. Niemniej wydaje się, że długoterminowe kontrakty mogły być atrakcyjne dla kogoś, kto nie miał przed sobą perspektywy odziedziczenia lub objęcia gospodarstwa poprzez małżeństwo, a zatem zbadania wymaga kwestia warunków oferowanych przez dwór.

Komornicy kątncy. Komornicy w badanych parafiach stanowili 8,9% ludności chłopskiej — od 1,8% w wąsoskiej do 13,6% w trzcinickiej. W całkowitej liczbie ludności stanowili 8,1%⁴⁹. Komornicy zamieszkiwali w około 20,0%

⁴⁵ Równie wysokie wskaźniki maskulinizacji charakteryzowały czeladź chłopską na Kujawach (156), w parafiach pępowskiej (177), szubińskiej (172), będkowskiej (255), w Księstwie Łowickim (246), w trzech parafiach wieluńskich (155), zob. J. Topolski, *Położenie* [26], s. 132; W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 116; L. Połaszewski, *Struktura* [23], s. 171; M. Górny, *Mieszkańcy* [1], s. 19; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 123; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 133.

⁴⁶ Na Kujawach żonaci parobkowie stanowili 12,0% czeladzi męskiej, a kobiety 28,0%, zob. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 122.

⁴⁷ J. Rutkowski, *Studia* [42], s. 101; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 124 n.

⁴⁸ Por. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 125.

⁴⁹ Na wiejskich obszarach parafii będkowskiej komorników było 7,3%, w trzech parafiach wie-

gospodarstw wiejskich⁵⁰. Nieznacznie częściej byli obecni w gospodarstwach kmieci, pustkowian i w gospodarstwach nieokreślonych, a rzadziej w gospodarstwach wolnych chłopów (tabela 17). Niewielkie różnice obserwujemy również w zależności od typu własności feudalnej. W dobrach duchownych komornicy zamieszkiwali w 16,1% gospodarstw, podczas gdy w królewskich i dziedzicznych — odpowiednio 22,5 i 21,3%. Zaznaczone różnice mogły wynikać z liczebności ludności komorniczej w poszczególnych dobrach; stanowiła ona 6,1% w dobrach duchownych, 8,7% w dobrach królewskich i 7,5% w dziedzicznych. Trudno jednak interpretować powyższe liczby przy dość znacznym odsetku ludności komorniczej (15,3) we wsiach bez zaznaczonego właściciela. W gospodarstwach z komornikami najczęściej mieszkały dwie (33,6%) lub jedna (29,7%) osoba z tej grupy ludności; stosunkowo liczne były również gospodarstwa, w których zamieszkiwało troje i więcej komorników (tabela 10).

Ludność komornicza była silnie sfeminizowana — na 100 kobiet przypadało zaledwie 78 mężczyzn⁵¹. Nadreprezentacja kobiet dotyczyła niemal wszystkich przedziałów wiekowych. Wyjątkiem były dzieci między 5. a 9. rokiem życia.

Komornicy nie byli grupą wewnątrznie jednorodną. Obok samotnych mężczyzn i kobiet oraz samotnych matek z dziećmi znajdowały się w niej także małżeństwa bezdzietne oraz z dziećmi — być może rodziny wiejskich rzemieślników. W związkach małżeńskich żyło 52% komorników powyżej 19. roku życia — 38,8% kobiet i 79,2% mężczyzn⁵².

Przeciętny wiek dorosłej ludności komorniczej w momencie spisu wynosił 41,0 lat u kobiet i 44,5 lata u mężczyzn. W porównaniu z ogółem ludności szczególnie licznie były obsadzone roczniki starsze, powyżej 59. roku życia, które stanowiły 19,7% (23,3% kobiet i 16,3% mężczyzn)⁵³. Jest to znaczna liczba, zwłaszcza gdy zostanie porównana z odsetkiem ogółu ludności w tej grupy wiekowej — osoby powyżej 59. roku życia stanowiły w badanych parafiach 5,8% ludności (5,6% kobiet i 5,9% mężczyzn).

łuńskich (ludność chłopska) — 10,7, w trzech wsiach parafii Bujaków, wykazujących wiele odmienności między sobą — od 2,0 do 3,8, na Kujawach — 16,4, zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 111; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 162; M. Szołtysek, *Od makromodeli* [35], s. 27–29; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 135.

⁵⁰ Jest to niewiele w porównaniu z danymi z Kujaw (37,0%) i trzech parafii wieluńskich (30,7%), zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 114; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 162.

⁵¹ Silną feminizację tej grupy społeczno-ekonomicznej stwierdzono we wszystkich zbadanych pod tym kątem parafiach, zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 111; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 163; M. Szołtysek, *Od makromodeli* [35], s. 35; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 137.

⁵² Podobnie w trzech parafiach wieluńskich (54,1%) i w parafii będrowskiej (50,8%). Na Kujawach odsetek ten był wyższy — 64,1. Zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 112; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 164; K. Rzemieniecki, *Struktura* [23], s. 137.

⁵³ Na Kujawach komornicy w wieku 60 lat i więcej stanowili 11% ludności komorniczej, z kolei w wieluńskich parafiach przebadanych przez W. Obraniaka ponad 1/4 komorników, zob. W. Obraniak, *Sytuacja* [39], s. 112; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 164.

Tabela 17. Odsetek komorników w zależności od statusu społeczno-ekonomicznego gospodarstw w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Rodzaj gospodarstwa	Typ własności	Liczba gospodarstw	Liczba komorników w gospodarstwie						
			0	1	2	3	4	5	6+
kmiecie	królewska	13	69,2	–	7,7	7,7	–	15,4	–
	dziedziczna	39	79,5	5,1	10,3	5,1	–	–	–
	duchowna	2	50,0	50,0	–	–	–	–	–
	razem	54	75,9	5,6	9,2	5,6	–	3,7	–
półkmiecie	królewska	55	69,1	3,6	10,9	5,5	7,3	1,8	1,8
	dziedziczna	158	79,7	9,5	3,8	3,2	1,9	1,3	0,6
	duchowna	36	86,1	8,3	–	5,6	–	–	–
	razem	252	78,7	7,9	4,7	3,9	2,8	1,2	0,8
zagrodnicze	królewska	22	70,0	15,0	15,0	–	–	–	–
	dziedziczna	283	80,2	5,7	6,6	3,5	2,5	1,1	0,4
	duchowna	117	82,9	3,4	7,7	3,4	2,6	–	–
	razem	427	80,3	5,7	7,3	3,5	2,3	0,7	0,2
chałupnicze	królewska	3	100	–	–	–	–	–	–
	dziedziczna	49	85,7	4,1	4,1	4,1	1,0	1,0	–
	duchowna	43	74,4	9,3	7,0	7,0	–	–	2,3
	razem	96	79,4	6,2	6,2	5,2	1,0	1,0	1,0
komornicze	królewska	30	80,0	10,1	3,3	3,3	3,3	–	–
	dziedziczna	141	80,5	6,5	9,4	2,2	0,7	–	0,7
	duchowna	15	80,0	6,7	–	13,3	–	–	–
	razem	189	78,8	6,9	7,4	4,2	1,6	–	1,1
na pustkach wolne		125	75,2	7,2	10,4	2,4	0,8	2,4	1,6
	czynszowe	6	83,3	–	–	–	–	16,7	–
	nieokreślone	47	78,7	8,5	6,5	2,1	2,1	2,1	–
	inne	198	76,3	7,6	6,6	3,5	3,0	2,5	0,5
		150	81,9	2,0	8,7	2,0	3,4	0,7	1,3
Razem		1544	78,8	6,3	7,1	3,6	2,2	1,3	0,7

Znaczny odsetek ludności komorniczej to dzieci do 19. roku życia — 30,5. Było to mniej niż w pozostałych grupach ekonomicznych społeczności wiejskiej, w których dzieci w tym wieku stanowiły około 40% (na przykład wśród półkmieci — 41,5%). U komorników były to najczęściej dzieci małe, ponieważ starsze znacznie wcześniej niż w innych grupach ludności odchodziły od rodzin. Porównując rodziny komorników-kątników i półkmieci otrzymujemy następujący obraz: zarówno wśród komorników, jak i półrolników dzieci do lat 9 stanowiły około 24%, w grupie wiekowej 10–14 było ich odpowiednio 4,5% i 11,6%, w grupie 15–19 — odpowiednio 2% i 6,5%.

Struktura rodziny

Celem tej części artykułu jest przedstawienie struktury rodziny wiejskiej poprzez określenie głębi pokoleniowej oraz stopnia skomplikowania rodziny wedle typologii Petera Lasletta⁵⁴ w wersji dostosowanej do realiów polskich⁵⁵.

W ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim dominowały rodziny dwupokoleniowe, które stanowiły 77,5% ogółu; rodziny jedno- i trzypokoleniowe stanowiły odpowiednio 8,4 i 14,1%⁵⁶. Głębina pokoleniowa rodziny wyraźnie zależała od pozycji społeczno-ekonomicznej głowy rodziny. Rodziny trzypokoleniowe zdecydowanie przeważały wśród chłopów pełnorolnych (kmieci i półkmieci) oraz czynszowników i chłopów osadzonych na pustkach, stanowiąc w tych grupach ludności około 20,0% rodzin, jednocześnie wyższy od przeciętnego udział rodzin jednopokoleniowych charakteryzował uboższą część ludności wiejskiej (zagrodników, chałupników, komorników) oraz rodziny „inne” (tabela 18).

⁵⁴ W systemie stworzonym przez P. Lasletta istnieje pięć podstawowych kategorii, z których każda zawiera kilka szczegółowych typów: kategoria I — samotni: a) wdowy i wdowcy, b) osoby w stanie bezzennym lub o nieokreślonym stanie cywilnym; kategoria II — gospodarstwa nierodzinne: a) rodzeństwo, b) mieszkający razem krewni spoza rodziny nuklearnej, c) osoby niespokrewnione; kategoria III — rodziny z jedną komórką małżeńską: a) małżeństwo bezdzietne, b) małżeństwo z dziećmi, c) wdowcy z dziećmi, d) wdowy z dziećmi; kategoria IV — rodziny rozszerzone: a) rozszerzone o krewnych z generacji starszej od głowy rodziny, b) rozszerzone o krewnych z generacji młodszej od głowy rodziny, c) rozszerzone o krewnych z generacji głowy rodziny, d) rozszerzone o krewnych z generacji starszej i generacji głowy rodziny; kategoria V — rodziny złożone (co najmniej dwa małżeństwa): a) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska z generacji starszej od generacji głowy rodziny, b) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska z generacji młodszej od generacji głowy rodziny, c) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska z generacji głowy rodziny, d) małżeństwo głowy rodziny oraz pary małżeńskie z generacji starszej i młodszej lub pojedyncze osoby generacji starszej, Jean-Louis Flandrin, *Historia rodziny*, Warszawa 1998, s. 81–89, 293.

⁵⁵ Dostosowali ją: C. Kukło, *Kobieta* [15], s. 74 n.; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 98 n.

⁵⁶ Podobne proporcje charakteryzowały rodziny kujawskie, wśród których jednopokoleniowe stanowiły 10,1%, dwupokoleniowe 77,2%, trzy- i czteropokoleniowe 12,7%, zob. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 97.

Tabela 18. Głębia pokoleniowa w zależności od pozycji społeczno-
-ekonomicznej głowy rodziny w parafiach ziemi wieluńskiej
i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Rodzaj gospodarstwa	L. b.	Liczba pokoleń w rodzinie (w %)		
		jedno	dwa	trzy
kmiecie	54	3,7	77,8	18,5
półkmiecie	252	3,6	77,0	19,4
zagrodnicze	427	8,2	79,6	12,2
chałupnicze	96	13,5	79,2	7,3
komornicze	189	15,3	73,6	11,1
na pustkach	125	8,0	70,4	21,6
czynszowe	47	4,3	72,3	23,4
wolne	6	–	–	–
nieokreślone	198	6,1	82,3	11,6
inne	150	12,0	77,3	10,7
Razem	1544	8,4	77,5	14,1

Zaproponowana przez Petera Lasletta typologia struktury rodzin, omawiana już wielokrotnie w polskiej literaturze⁵⁷, poza uszczegółowieniem głębi pokoleniowej zawiera również rozbudowaną klasyfikację krewnych bocznych, dzięki czemu jej zastosowanie umożliwia znacznie bardziej szczegółową analizę struktury rodzin, a zwłaszcza określenie proporcji rodzin nuklearnych do rodzin rozszerzonych i złożonych, co — zdaniem P. Lasletta — pozwala na określenie specyfiki lokalnego systemu tworzenia nowych gospodarstw domowych⁵⁸.

Cechą charakterystyczną parafii wieluńskich i ostrzeszowskich był wysoki odsetek nuklearnych gospodarstw rodzinnych, który w zależności od parafii wahał się od 70,6 do 91,3, a średnia dla wszystkich parafii wynosiła 78,6. Odsetek rozszerzonych i złożonych gospodarstw rodzinnych wynosił odpowiednio 14,2 i 6,5, przy bardzo znacznym zróżnicowaniu w zależności od parafii (tabela 19). Na badanym obszarze występowała również niewielka liczba gospodarstw osób samotnych oraz gospodarstw nierodzinnych (wedle Lasletta kategoria II).

⁵⁷ C. Kukło, *Kobieta* [15], s. 74 n.; M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 19–28; Mikołaj Szołtysek, *Od strategii przetrwania do międzypokoleniowej wymiany — perspektywa antropologiczna w badaniach nad rodziną, gospodarstwem i pokrewieństwem*, PDP 23, 2002, s. 147 n.; tenże, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie”*, PDP 24, 2003.

⁵⁸ M. Szołtysek, *Od makromodeli* [35], s. 46.

Tabela 19. Struktura gospodarstw domowych według typologii P. Lasletta
w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego
w latach 1790–1792

Parafia	Liczba gospodarstw	Kategoria (w %)					
		I	II	III	IV	V	IV i V
Kierzno	49	–	–	71,4	24,5	4,1	28,6
Kobyła Góra	167	–	1,8	76,6	14,4	7,2	21,6
Myjomice	60	1,7	1,7	83,3	10,0	3,3	13,3
Ostrzeszów	288	0,3	–	75,1	14,9	9,7	24,6
Przedborów	36	–	–	88,9	8,3	2,8	11,1
Ruda	289	–	0,7	77,5	15,6	6,2	21,8
Trzcinica	263	–	–	91,3	5,7	3,0	8,7
Wąsosz	195	1,5	0,5	75,9	17,4	4,7	22,1
Wyszanów	197	–	0,5	70,6	18,8	10,1	28,9
Razem	1544	0,3	0,5	78,5	14,2	6,5	20,7

Należy zwrócić uwagę na częstsze występowanie skomplikowanych form rodzinnych, zwłaszcza rodziny złożonej, w gospodarstwach zamożniejszej części społeczności wiejskiej. W gospodarstwach kmiecyh i półkmiecyh odsetek rodzin rozszerzonych i złożonych wynosił odpowiednio 22,4 i 29,0, a w gospodarstwach zagrodniczych, chałupniczych i komorniczych — odpowiednio 19,0; 13,1 i 14,6. Szczególnie wyraźny związek między pozycją ekonomiczną gospodarza a formą gospodarstwa rodzinnego jest widoczny w wypadku rodzin złożonych, które stanowią odpowiednio 7,4; 13,1; 4,0; 3,1 i 2,6% w strukturze rodzin omawianych grup społeczno-ekonomicznych.

Stwierdzona zależność występowania złożonych gospodarstw rodzinnych od pozycji społeczno-ekonomicznej gospodarza najczęściej przekłada się poprzez lokalną strukturę agrarną na strukturę form rodzinnych w poszczególnych parafiach (tabele 19 i 20). Przykładem Ostrzeszów i Wyszanów, parafie o najwyższym odsetku gospodarstw kmiecyh i półkmiecyh, które charakteryzował jednocześnie wysoki, w stosunku do pozostałych parafii, udział złożonych form rodzinnych, oraz Przedborów i Trzcinica — parafie o najniższym odsetku złożonych gospodarstw domowych i jednocześnie najniższym udziale gospodarstw najzamożniejszych w lokalnej strukturze agrarnej. Odstępstwem od zarysowanej reguły jest struktura rodzinna i agrarna parafii Kobyła Góra, gdzie przy niskim odsetku gospodarstw kmiecyh i półkmiecyh funkcjonowało stosunkowo dużo

łożonych gospodarstw domowych. Niemniej na badanym obszarze wyraźny jest związek wysokiego odsetka złożonych gospodarstw domowych z wysokim odsetkiem zamożniejszych gospodarstw⁵⁹.

Tabela 20. Struktura agrarna w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Rodzaj gospodarstwa	Parafia								
	Wyszanów	Wąsosz	Trzcimica	Ruda	Ostrzeszów	Kierzno	Kobyła Góra	Myjmicie	Przedborów
kmiecie	15,2	2,6	1,9	1,0	–	–	1,2	15,0	–
półkmiecie	19,8	16,9	2,7	20,0	33,7	22,4	1,2	6,7	2,8
zagrodnicze	28,9	19,5	26,6	50,8	13,5	36,7	14,6	46,7	19,4
chałupnicze	–	3,1	7,6	15,9	3,1	14,3	–	13,3	–
komornicze	6,1	15,9	3,4	3,4	20,1	6,1	29,7	–	41,7
na pustkach	12,7	24,1	4,2	0,3	10,5	–	5,5	–	5,6
czynszownicze	–	–	1,9	–	0,3	–	24,8	–	–
wolne	–	–	–	–	–	2,0	–	8,3	–
nieokreślone	1,0	14,4	47,9	–	11,5	4,1	–	–	19,4
inne	16,3	3,6	3,8	8,6	7,3	14,3	23,0	10,0	11,1
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100
L. b.	197	195	263	289	288	49	167	60	36

Pomimo statycznego ujęcia rodziny w istniejących spisach parafii leżących w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim, nie można zapominać, że rodzina była „w ciągłym ruchu”, zmieniając z biegiem czasu swoją wielkość i strukturę. Substytutem seryjnych spisów ludności może być grupowanie gospodarstw według wieku mężczyzn stojących na ich czele, co pozwala dostrzec dynamiczny charakter zmian zachodzących w strukturze gospodarstwa (tabela 21). Mankamentem takiego zabiegu jest znaczne rozproszenie materiału, co w wypadku małego zbioru czyni ów zabieg bezcelowym, czego dowodzi sytuacja grupy gospodarstw kmiecych i po części chałupniczych, pominiętych w poniższych rozważaniach.

Uwzględnienie statusu społeczno-ekonomicznego gospodarza pozwala zwró-

⁵⁹ Podobnie na Kujawach, zob. M. Kopczyński, *Studia* [19], s. 101. Na brak takiego związku w parafii bujakowskiej wskazuje M. Szoltysek, *Od makromodeli* [35], s. 53 n.

cić uwagę na różny przebieg cyklu rozwoju gospodarstwa rodzinnego w zależności od jego statusu. Najgłębsze zmiany zachodziły w najzamożniejszych gospodarstwach. Gospodarstwa rodzinne najmłodszych mężczyzn (do 34. roku życia), stojących na czele gospodarstw półkmiących, charakteryzował wysoki stopień skomplikowania struktury rodzinnej (tabela 21), co wynikało z częstego pozostawiania w gospodarstwie młodego gospodarza jego samotnego rodzica (Lasletowska kategoria IVa — co czwarte, co trzecie gospodarstwo), nierzadko obojga rodziców, zwłaszcza u gospodarzy, którzy nie ukończyli 30. roku życia (kategoria Va — co dziesiąte gospodarstwo), czy — dużo rzadziej — jednego rodzica z nieletnim rodzeństwem gospodarza (kategoria IVac). Wraz z wiekiem gospodarza postępowało uproszczenie struktury rodzinnej. Jego szczyt przypada około 50.–54. roku życia gospodarza, kiedy to odsetek nuklearnych gospodarstw rodzinnych wzrasta do 85,7. Wśród gospodarstw gospodarzy po 54. roku życia następu-

Tabela 21. Struktura gospodarstw domowych według typologii P. Lasletta w zależności od wieku i pozycji społecznej gospodarza w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w latach 1790–1792

Grupa wiekowa	Liczba gospodarstw	Kategoria rodziny										
		I	II	III	IV					V		
					a	b	c	ac	ra- zem	a	b	ra- zem
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
A. kmiecie												
20–24	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
25–29	2	–	–	1	1	–	–	–	1	–	–	–
30–34	7	–	–	4	2	–	–	1	3	–	–	–
35–39	9	–	–	8	1	–	–	–	1	–	–	–
40–44	10	–	–	8	–	–	–	1	1	1	–	1
45–49	11	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–	–
50–54	6	–	–	2	–	1	1	–	2	–	2	2
55–59	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–
60–64	4	–	–	3	–	–	–	–	–	–	1	1
65+	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–
Razem	54	–	–	42	4	1	1	2	8	1	3	4
%	100	–	–	77,8	7,4	1,8	1,8	3,8	14,8	1,8	5,6	7,4

ciąg dalszy tabeli 21

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
B. półkmiecie												
20–24	8	–	–	5	2	–	–	–	2	1	–	1
25–29	18	–	–	9	7	–	–	–	7	2	–	2
30–34	39	–	–	27	9	–	–	2	11	1	–	1
35–39	33	–	–	26	5	–	–	1	6	1	–	1
40–44	45	–	–	37	2	–	–	2	4	3	1	4
45–49	29	–	–	22	2	–	2	–	4	–	3	3
50–54	28	–	–	24	1	1	–	1	3	–	1	1
55–59	11	–	–	7	–	–	–	–	–	–	4	4
60–64	23	–	–	13	–	1	–	–	1	–	9	9
65+	18	–	–	9	–	2	–	–	2	–	7	7
Razem	252	–	–	179	28	4	2	6	40	8	25	33
%	100	–	–	71,0	11,1	1,6	0,8	2,4	15,9	3,2	9,9	13,0
C. zagrodniczy												
20–24	14	–	3	8	2	–	–	1	3	–	–	–
25–29	35	–	–	21	11	–	–	2	13	1	–	1
30–34	107	1	1	82	14	–	–	2	16	7	–	7
35–39	60	–	–	48	8	–	–	3	11	1	–	1
40–44	89	–	–	78	9	–	1	–	10	1	–	1
45–49	40	–	–	34	3	–	1	–	4	1	1	2
50–54	42	–	–	36	3	1	–	–	4	–	2	2
55–59	10	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–
60–64	14	–	–	12	1	–	–	–	1	–	1	1
65+	16	–	–	14	–	–	–	–	–	–	2	2
Razem	426	1	4	342	51	1	2	8	62	11	6	17
%	100	0,2	0,9	80,3	12,0	0,2	0,4	2,0	14,6	2,6	1,4	4,0

ciąg dalszy tabeli 21

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
D. chałupnicy												
20–24	4	–	–	3	1	–	–	1	2	–	–	–
25–29	12	–	–	9	2	–	–	–	2	1	–	1
30–34	23	–	–	20	3	–	–	–	3	–	–	–
35–39	10	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–
40–44	25	–	–	23	2	–	–	–	2	–	–	–
45–49	4	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–
50–54	7	–	–	6	1	–	–	–	1	–	–	–
55–59	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
60–64	5	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–
65+	5	–	–	4	–	–	–	–	–	–	1	1
Razem	96	–	–	83	9	–	–	1	10	1	2	3
%	100	–	–	86,5	9,4	–	–	1,0	10,4	1,0	2,1	3,1
E. komornicy												
20–24	8	1	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–
25–29	18	–	–	15	2	–	–	–	2	1	–	1
30–34	39	1	–	30	7	–	–	–	7	1	–	1
35–39	30	–	–	25	4	–	1	–	5	–	–	–
40–44	30	–	1	27	2	–	–	–	2	1	–	1
45–49	19	–	–	16	1	2	–	–	3	–	–	–
50–54	19	–	–	19	–	–	–	–	–	–	–	–
55–59	5	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–
60–64	8	–	–	5	1	1	–	–	2	–	1	1
65+	13	–	–	12	–	1	–	–	1	–	–	–
Razem	189	2	1	160	17	4	1	–	22	3	1	4
%	100	1,1	0,5	84,7	9,0	2,1	0,5	–	11,6	1,6	0,5	2,1

je gwałtowny wzrost liczby gospodarstw o skomplikowanych strukturach rodzinnych — do 40,0–50,0% (tabela 21), co wynikało przede wszystkim z częstego pozostawiania w ich gospodarstwie pożenionych i zamężnych dzieci (typ Vb). W porównaniu z gospodarstwami półkmięcymi gospodarstwa rodzinne uboższych gospodarzy charakteryzowała dużo mniejsza zmienność wewnętrznej struktury w czasie. Gospodarstwa rodzinne najmłodszych gospodarzy zagrodników (do 34. roku życia), podobnie jak gospodarstwa półkmięce, charakteryzował wysoki stopień skomplikowania struktur rodzinnych, co najczęściej było spowodowane pozostawieniem w gospodarstwie jednego z rodziców gospodarzy lub — znacznie rzadziej — samotnego rodzica z rodzeństwem gospodarza lub obojga rodziców (tabela 21). Odsetek gospodarstw nuklearnych wzrastał w kolejnych grupach wiekowych, aby, zaczynając od gospodarstw mężczyzn, którzy ukończyli 39. rok życia, ustabilizować się na poziomie 85,0–87,5. W odróżnieniu od gospodarstw półkmięcych, w zagrodniczych nie następuje wzrost odsetka gospodarstw o skomplikowanej strukturze rodzinnej w grupie wiekowej powyżej 54. roku życia. Źródłem zaznaczonej różnicy była zapewne niższa pozycja ekonomiczna zagrodników, z której wynikał brak środków na utrzymanie w gospodarstwie pożenionych i zamężnych dzieci, jak i ich zbędność w sensie ekonomicznym. Cykl przemian struktury gospodarstwa rodzinnego nie występował w wypadku gospodarstw komorniczych. Komorników charakteryzował wysoki, zazwyczaj przekraczający 80, odsetek gospodarstw nuklearnych w każdej grupie wiekowej, a w grupie gospodarstw osób powyżej 49. roku życia przekraczał on 90, co było związane ze śmiercią rodziców gospodarzy, obecnych tylko w nielicznych gospodarstwach komorniczych.

Cechą wspólną gospodarstw rodzinnych o rozszerzonej i złożonej strukturze we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych jest wyraźna przewaga rodzin poszerzonych o samotnego rodzica, o samotnego rodzica z nieletnimi dziećmi lub o pary rodziców (IVa, IVac i Va — poza półkmięciami). Jest ona szczególnie wyraźna w uboższych gospodarstwach (zagrodnicy, chałupnicy), w których, jeśli miały skomplikowaną strukturę rodzinną, elementem dodatkowym był właśnie rodzic pary gospodarskiej. Zatem o ile te gospodarstwa zazwyczaj nie mogły utrzymać dorosłych dzieci, o tyle opieka nad starymi rodzicami była ważnym elementem życia społeczności wiejskiej.

Nierodzinne formy gospodarstwa domowego występowały sporadycznie i dotyczyły tylko uboższych gospodarstw chłopskich, a wśród nich — gospodarstw prowadzonych przez młodych gospodarzy. Nie występowały wśród kmieci i półkmięci.

* * *

Głównym celem artykułu było przedstawienie wielkości i struktury gospodarstwa chłopskiego w końcu XVIII wieku w zależności od jego statusu ekonomicznego.

no-społecznego oraz typu własności feudalnej, a także przedstawienie struktury rodziny chłopskiej w kontekście ekonomiczno-społecznym. Analiza wykazała znaczną zmienność wielkości oraz struktury zaludnienia gospodarstwa chłopskiego w zależności od statusu społeczno-ekonomicznego oraz typu własności feudalnej. Najliczniej zaludnione gospodarstwa to te usytuowane najwyżej na drabinie społeczno-ekonomicznej wsi pańszczyźnianej — kmieci i półkmieci oraz funkcjonujące poza systemem folwarczno-pańszczyźnianym gospodarstwa czynszowe i wolne. Do najludniejszych zaliczały się również gospodarstwa osadzone na pustkach, w wypadku których nie udało się ustalić relacji ekonomicznych na linii chłop—dwór.

Czynnikiem wpływającym na wielkość i strukturę gospodarstwa, szczególnie sprzężanego, był również typ własności feudalnej. Gospodarstwa leżące we wsiach królewskich były mniejsze niż gospodarstwa w dobrach dziedzicznych i duchownych. W dobrach królewskich obowiązywały chłopów niższe obciążenia pańszczyźniane, więc potrzebowali mniej czeladzi niż chłopci w dobrach duchownych i szlacheckich.

Oprócz pozycji społeczno-ekonomicznej istotnym czynnikiem wpływającym na wielkość i strukturę gospodarstwa chłopskiego był wiek gospodarza. Największa liczba mieszkańców charakteryzowała gospodarstwa mężczyzn między mniej więcej 35.–40. a 64. rokiem życia. Wraz z upływem lat życia gospodarza zachodziły istotne, cykliczne zmiany w strukturze zaludnienia gospodarstwa, a także w strukturze jego rodziny. W gospodarstwie młodego gospodarza istotną rolę odgrywała służba i krewni, głównie rodzice i nieletnie rodzeństwo. Był to okres wysokiego stopnia skomplikowania struktury rodzinnej, charakterystyczny głównie dla zamożniejszych gospodarstw. Z czasem następowało uproszczenie struktury rodzinnej i gospodarczej: umierali rodzice, dorosłe rodzeństwo opuszczało gospodarstwo, a dorastające dzieci zastępowały czeladź. Ów „nuklearny” okres w wypadku zamożniejszych gospodarstw wypadał między 35.–40. a 54. rokiem życia gospodarza. W gospodarstwach starszych gospodarzy obserwujemy ponowne skomplikowanie struktury rodzinnej i gospodarczej. Wzrasta liczba czeladzi i krewnych, głównie pożenionych i zamężnych dzieci z rodzinami, ubywa dzieci stanu wolnego. W wypadku gospodarstw słabszych ekonomicznie (zagrodników, chałupników i komorników) okres „nuklearny” rodziny i gospodarstwa trwał aż do śmierci gospodarza.

**Peasant family and farm in the Wieluń region and in the district of Ostrzeszów
at the end of the 18th century**

Summary

The author describes the size and structure of peasant farms depending on the peasant's socio-economic status and the type of feudal ownership. The research comprised nine Roman Catholic parishes in the Sieradz province (in the Wieluń region and in the district of Ostrzeszów), where local clergy conducted censuses in 1790–1792.

On wealthier farms, cmetho and semi-cmetho, the rate of extended and complex families was 22.4 and 29.0, respectively, and on poorer farms — hortulanus, cottager and inquilinus — the rate was 19.0, 13.1, 14.6, respectively. The same relation applied in the case of the number of people on the farm; there were more people on wealthier farms than on poorer ones, which was related to the demand for additional workforce in larger farms, with greater obligations to the estate.

The size and structure of the peasant farm was also shaped by the age of the peasant (on wealthier farms) and by the owner of the village (the King, the gentry or the Church), so on the one hand — by the ability to fulfill the obligations to village owners, and on the other, by the size of the obligations. Thus, the farms needed to employ appropriately more or less workforce.